mülkiye dergisi
Araştırma Makalesi

Bir Yeniden Hegemonikleştirme Hamlesi Olarak 12 Mart Döneminde Reform Siyaseti ve Başarısızlığı

Erol Subaşi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-5710-9988,
e-posta: erol.subasi@erdogan.edu.tr.

Özet

12 Mart 1971 Muhtırası Türkiye siyasi hayatının önemli dönemeçlerinden birini oluşturur. Yine de 27 Mayıs 1960 Darbesi ve 12 Eylül 1980 Darbeleri ile karşılaştırıldığında hakkında yapılan çalışma sayısı şaşırtıcı derecede azdır. Bu azlığın bir sonucu olarak 12 Mart 1971 Rejimi döneminde sıkça tartışılan ancak bir türlü netice alınamayan reform çabalarının ilk anda neden gündeme geldiği, neden uzun süreler tartışıldığı ve sonuç olarak nasıl başarısız olduğu gibi sorular yanıtsız kalmıştır. Bu çalışma 12 Mart 1971 Muhtırası dönemine damgasını vuran güvenlik ve reform temalarından ikincisine odaklanmaktadır. Bu çalışmadaki temel argüman 12 Mart 1971 Muhtırası sırasında ve sonrasında gündeme gelen reform temasının esas itibariyle 27 Mayıs 1960 Darbesi sonucu uygulamaya sokulan sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinden kopan kitlelerin yeniden içerilebilmesi stratejisi olarak ortaya konduğudur. Ne var ki bu reform stratejisi burjuvazinin çeşitli fraksiyonları, ordu üzerinde Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay etkisi ve sağ siyasal aktörlerin oluşturduğu güvenlikçi blok tarafından geri püskürtüldü. Dolayısıyla 12 Mart 1971 Rejimi içindeki tek hegemonyacı momenti oluşturma potansiyeline sahip olan reform çabası akamete uğratıldı. Bu durum 12 Mart 1971 Rejiminin ulusal-popülere referansla tâbi sınıflar nezdinde benimsenebilme olanağını da ortadan kaldırmış oldu. Böylece 12 Mart 1971 Muhtırası, söz gelimi 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Darbelerinde başarılmış olan kimi toplumsal kesimlerin desteğini alma noktasında başarısız oldu. Toplumsal tabandan yoksun bir şekilde, bürokratik bir düzlemde, devletin kurumsal mimarisi içindeki düzenlemeler ile yetinmek zorunda kaldı. Bu hegemonya kaybı izleyen dönemde kitlelerin daha radikal sol ve sağ projelere savrulmalarına neden oldu.

Anahtar Sözcükler: Hegemonya, reform, ulusal-popüler, toplumsal taban, 12 Mart 1971 Muhtırası.

Makale Gönderim Tarihi:12.12.2018, Makale Kabul Tarihi: 28.02.2019

Reform Politics as a Re-Hegemonizing Attempt During March 12, and Its Failure

Abstract

The Memorandum of March 12, 1971 constitutes one of the major turning points in Turkish political life. Nevertheless, compared to the May 27, 1960 Coup, and the September 12, 1980 coup the number of the studies carried out on March 12 is surprisingly small. As a result of this scarcity, the questions such as why the reform efforts, that were frequently discussed during March 12, 1971, regime, did not have any significant results, were brought to the agenda in the first place, and why they were discussed for long periods and how they failed were left unanswered. This study focuses on the second of the themes of security and reform which marked March 12, 1971, Memorandum. The main argument in this study is that the reform theme that came up during and after March 12, 1971, Memorandum was mainly the strategy for the re-inclusion of the masses who were expelled from the pro-social right Keynesian Hegemony Project, which was implemented by the May 27, 1960 Coup. This reform strategy, however, was pushed back by a pro-security bloc composed of various factions of the bourgeoisie, the military chief of the General Staff, Memduh Tağmaç, President Cevdet Sunay and the right-wing political actors. Therefore, the reform effort, which had the potential to create the only hegemonic moment within the regime of March 12, 1971, was hindered. This has also eliminated the possibility for subordinate classes to adopt the March 12, 1971 regime as national-popular. Thus, unlike September 12, 1980, and May 27, 1960, the memorandum of March 12, 1971, failed to obtain the support of popular segments of the society. Lacking a social basis, it took the form of a bureaucratic operation only targeted the institutional architecture of the state. This loss of hegemony led the masses to head towards to the more radical left-wing and right-wing projects in the following period.

Keywords: Hegemony, reform, national-popular, social base, March 12-1971 Military Memorandum.

Giriş[1]

12 Mart 1971 Muhtırası Türkiye siyasi tarihi içinde önemli bir kırılma noktası olarak ele alınabilir. Ancak literatüre baktığımızda hakkında fazlaca çalışma olmadığını görürüz. Muhtıra, büyük oranda 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Darbelerinin gölgesinde kalmıştır. Bu üç darbe/muhtırayı karşılaştırırsak hakkında en az çalışma olanın 12 Mart 1971 Muhtırası olduğu görülebilir. 12 Mart 1971 muhtırasını diğerlerine kıyasla geri plana atan Meclis'i kapatmaması, kurucu bir meclis kurmaması, yeni bir anayasa getirmemesi, dahası yeni bir birikim stratejisi ortaya koyamamış olmasıdır. Ezcümle, 12 Mart 1971 muhtırası

yeni bir hegemonya projesi ve onunla az çok tutarlı bir birikim stratejisi ortaya koyamamıştır. "Ara rejim" değerlendirmeleri de tam bu gerçeğe işaret etmektedir.

12 Mart Muhtırası ilk verildiğinde bunun 27 Mayıs'ın reformcu niteliği haiz sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinin devamı -derinleştirilmesi ve daha radikal bir formu- olduğu, ordu içindeki anti-parlamentarist Baasçı sol kliğin işi olduğu sanılmıştı. Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* kitabında ve *Yön-Devrim* dergi-gazetelerinde ortaya koyduğu görüşlerden etkilenen ordu içindeki alt-rütbeli subaylardan oluşan çeşitli klikler (Madanoğlu ve Batur-Gürler) sol, devletçi, kalkınmacı, bağımsızlıkçı bir devrimin ancak toplumun "zinde güçleri" olarak gördükleri ordu-aydın koalisyonu eliyle gerçekleştirilebileceğine inanmıştı. Öyle ki Batur-Gürler liderliği altındaki subaylar 9 Mart 1971 tarihinde harekete geçmeyi planlamış ancak Batur-Gürler'in son anda fikir değiştirerek statükocu bir yönelime sahip olan Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç kanadı ile anlaşması sonucu başarısız olmuşlardı (Gürkan, 1986: 249-266). Bu gelişmeden habersiz olan Çetin Altan, İlhan Selçuk, Uğur Mumcu, İlhami Soysal, Hikmet Kıvılcımlı gibi bazı solcu yazarlar; *Devrim* gibi gazeteler; DİSK, TÜRK-İŞ, Dev-genç, TÖS, Elektrik Mühendisleri Odası, Üniversite Asistanları Sendikası, Orman Mühendisleri Sendikası gibi sol eğilimli 16 örgüt muhtırayı ordu içindeki sol kliğin verdiğini düşünerek selamladılar. Bülent Nuri Esen ve Bahri Savcı gibi hukukçular da Başbakan'ın istifasının hukuka uygun olduğu şeklinde görüş bildirdiler (Toker, 1993: 217). Muhtıra'nın içindeki belirgin reform teması, muhtırayı sol kliğin verdiği izlenimini uyandırıyordu. Muhtıranın içeriğine bakıldığında da asayiş teması ile reform temasının birlikte işlendiği görülebiliyordu. Muhtıra, 1961 Anayasası'nın ön gördüğü sosyo-ekonomik reformların yerine getirilemediği gerekçesi ile verilmişti. "Sosyal ve ekonomik huzursuzluklar" "Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş ol(unmasından) kaynaklanmış;" "Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak" yeni bir hükümet çağrısı yapılmaktaydı. Esasında muhtıra reform taraftarlarını umutlandıracak önemli ifadelerle doluydu.

Ancak inisiyatifin tamamen reformcu kanatta olmadığı çok geçmeden anlaşıldı. Söz konusu reformcu klikle yakın ilişkileri olan ve muhtemelen son anda statükocu Sunay-Tağmaç kanadı ile iş birliği yolunu seçen Batur-Gürler kanadının etkisiyle reform teması muhtıra içinde yer alabilmişti. Başka bir deyişle muhtıra, güvenlik ve reform temalarının bileşiminden oluşmaktaydı. Muhtıra metninde "anarşi ve kardeş kavgası" güvenlik temasına işaret ederken "sosyal ve ekonomik huzursuzluklar" bir reform talebine gönderme yapıyordu. Tağmaç-Batur arasındaki zoraki-çelişkili ittifakı yansıtan sırasıyla güvenlik ve reform temaları ve bunlar arasındaki gerilimler daha sonra tüm 12 Mart 1971

Rejimi'ne rengini verecekti. Batur-Gürler kanadı reformu mevcut 27 Mayısçı projeyi yeniden hegemonikleştirmek için bir araç olarak görmüştü. Bu nedenle I. Erim Hükümeti (26 Mart 1971-11 Aralık 1971) özellikle bir reform hükümeti olarak kuruldu. Ancak içerisinde bulunan Keynesçi teknokratların burjuvaziyi hedef alan söz ve eylemleri sonlarını getirdi. Sonraki süreçte kurulan diğer hükümetlerin programları burjuvazinin çıkarları ile uyumlu bir şekilde reform temasının ağırlığının azaldığı buna mukabil güvenlik temasının ağırlığının sürekli olarak arttığı bir seyir izledi. Böylece güvenlik üzerinden şekillendirilen 12 Mart Rejimi, tabi sınıfların aktif rızasını ulusal-popülere referansla kazanmakta başarısız olarak hegemonikleşemedi.

Bu çalışma reform siyasetini bir yeniden hegemonikleştirme hamlesi olarak ele almaktadır. Hegemonya kavramı burada "hâkim sınıfların entelektüel, ahlaki ve politik liderlik ile tabi sınıfların aktif rızasının yeniden üretimini ve başarılı seferberliğini" sağlayabilmeleri kapasiteleri anlamında kullanılmaktadır (Jessop, 1982: 148). Bu referans çerçevesi içinde hegemonikleştirme kavramı ise belirli sosyo-politik projelerin tabi sınıfların aktif rızasını devşirebilecek şekilde (yeniden) düzenlenmesi anlamında kullanılmaktadır. 12 Mart Muhtırası özelinde ise hegemonikleştirmeden kasıt, 27 Mayıs 1960'ın getirdiği sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinden kopan kitlelerin yeniden içerilmesini savunan ve büyük oranda liberal, sol ve/veya devletçi bir pozisyondan beslenen bir stratejidir. Bu pozisyon(lar) açısından 27 Mayıs'ın hegemonya kaybının nedeni "Anayasa'nın öngördüğü reformların" yerine getirilememesiydi. Reformların yokluğunda sosyo-ekonomik durumları kötüleşen, ağa, mütegallibe, patronun sosyo-politik baskısı altında ezilen kitleler sol radikalleşmenin çekim alanına giriyordu. Bunu önlemenin tek yolu toprak, maden, petrol, eğitim vb. gibi reformlar yoluyla hegemonya kaybı yaşayan 27 Mayısçı projenin yeniden hegemonikleştirilmesini sağlamaktı. Reformlar yoluyla kitle desteğini savunmayı amaçlayan ve bu bakımdan 27 Mayıs çizgisinde hareket eden bu reformist yaklaşım ordu, burjuvazi ve sağ siyasal aktörlerin direnişi sonucu başarılı olamadı. Kendisi de özgül bir hegemonya projesi inşa edemeyen 12 Mart Rejimi içinde reform teması giderek silikleşti ve yerini 27 Mayısçı projeden sol üzerinden kopan aktörleri milli güvenlik sorunu olarak kodlayan güvenlikçi yaklaşıma bıraktı. Hasılı, reform, 12 Mart sürecinde gündeme gelen ancak karşı politik güçler tarafından akamete uğratılan bir hegemonikleştirme hamlesidir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde reformculuk iddiası yüksek I. Erim Hükümeti ele alınmaktadır. Bu bölümde hükümet içinde onbirler olarak adlandırılan teknokrat grubun söz ve eylemlerinin burjuvazinin farklı temsilcileri tarafından şiddetli eleştirilere maruz bırakıldığı gösterilmektedir. Nitekim buradaki mücadele onbirlerin istifası ile sonuçlanacaktı. İkinci bölüm, II.

Erim Hükümeti dönemini reform savlarının önemli ölçüde azaldığı ve burjuvazi ile uzlaşı yollarının arandığı bir dönem olarak ortaya koymaktadır. Üçüncü bölüm Melen Hükümeti dönemini güçlü bir anti-komünist yönelim ve burjuvazinin dümen suyunda reformculuktan statükoculuğa doğru bir dönüşüm olarak ele almaktadır. Dördüncü bölüm 12 Mart Dönemi'nin son hükümeti- fakat bu kez partiler üstü değil- Adalet Partisi (AP)-Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) koalisyon hükümetini ülkeyi seçimlere ve "normal" zamanlara doğru götürecek bir seçim hükümeti olarak tartışmaktadır. Bu nedenle bu bölümde ayrıca 12 Mart Rejiminin sonunu ilan edecek olan 14 Ekim 1973 seçimlerine gidişte siyasal partilerin seçim bildirgeleri ve/veya programları 12 Mart'ın bıraktığı siyasal miras bakımından değerlendirilecek.

Reform Hükümeti

I. Erim Hükümeti, 26 Mart 1971 tarihinde 12 Mart Muhtırasında yer alan reform temasını sahiplenerek ve ön plana çıkararak bir Reform Hükümeti olma savıyla kuruldu. Bu gerçek Hükümet programında şu şekilde ifade edildi:

> Gerçekleştirilmesi zorunlu yapısal ve kurumsal değişikliklere türlü nedenlerle girişilememiş ve sorunları çözmede olayların arkasında kalınmıştır… Bu karışık duruma ve bunun yarattığı alışkanlıklara son vermek… Anayasanın gösterdiği doğrultuda yapılması zorunlu reformların hiç beklenilmeden gerçekleştirilmesi ile mümkündür. İşte bu nedenlerle Türk kamuoyunun karşısına "Reform Hükümeti" olarak çıkıyor ve bu niteliğe uygun bir program sunuyoruz (Dağlı ve Aktürk, 1988: 200).

Reform Hükümeti programına baktığımızda toprak ve tarım reformu, milli eğitim reformu, mali reformlar, hukuk ve adalet reformu, devlet kesiminin yeniden düzenlenmesi, enerji ve tabii kaynaklarla ilgili reformların yer aldığı görülür. Erim Hükümeti, reformları gerçekleştirmekten sorumlu, ekseriyetle genç teknokratlardan oluşmuş bir "beyin takımı" olarak ortaya çıktı. Hükümet'in kilit ismi Başbakan Yardımcısı olarak atanan CHP Konya Milletvekili Atatürkçü ve reformcu kimliği ile bilinen eski bir asker olan Sadi Koçaş'tı.[2] Koçaş, hem bir asker olarak ordu ile yakın irtibat halindeydi ve o çevre tarafından tanınıyordu hem de CHP milletvekili olarak İnönü ile yakın bir diyaloğu vardı. Ordu içindeki Atatürkçü ve reformcu eğilimleri yansıtan bir figür olarak Koçaş'tan muhtıracı komuta kademesi ile hükümet arasında bir bağlantı kayışı görevi görmesi bekleniyordu. Bakanların üçte birini Koçaş tavsiye etmişti. Bu bakımdan da önemi büyüktü. İkinci önemli isim, 1960'lar başında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'de çalıştıktan sonra Paris'te Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)'de sonra da Washington'da Dünya Bankası'nda danışman olarak çalışan

Atilla Karaosmanoğlu Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak atandı. Ayrıca, NATO Genel Sekreteri'nin birinci yardımcısı Osman Olcay'a Dışişleri Bakanlığı, OYAK'tan Özer Derbil'e Dış Ticaret, Türk Petrolleri Genel Müdür Yardımcısı İhsan Topaloğlu'na Enerji ve Tabii Kaynaklar; Portekiz Hükümeti'nin eski Danışmanı Ayhan Çilingiroğlu'na Sanayi ve Ticaret, 1960'ta DPT'den sorumlu olan eski Kurmay Subay Şinasi Orel'e Millî Eğitim Bakanlığı verildi (Ahmad, 1996: 356-357). Hükümete Adalet Partisi (AP) beş, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) üç ve Milli Güven Partisi (MGP) bir bakan vermişti. Erim (2007: 197) ilk Bakanlar Kurulu toplantısında reform temasını tartışmaya yer bırakmayacak derecede ön planda ele alıyordu: "Bizim Hükümetimiz, Atatürk'ün başladığı reformları devam ettirmek azmi ile iş başına gelmiştir. Bizim Hükümetimiz Atatürk'ün yaptığı, koyduğu devrim kanunlarını gereği gibi uygulamak üzere iş başına gelmiştir."

Reform Hükümeti, devletçi, kalkınmacı ve sola meyyal genç teknisyenlerden oluşmaktaydı. Örneğin Atilla Karaosmanoğlu vaktiyle Sosyalist Kültür Dernekleri'nin kurucuları arasında yer almıştı.[3] Erim, Karaosmanoğlu'nu bir sosyal demokrat olarak gördüğü için kabineye Başbakan Yardımcısı olarak almayı düşündüğünü ancak Cumhurbaşkanı'nın yaşının küçük olması dolayısıyla[4] bir süre Devlet Bakanlığı yaptıktan sonra bu göreve getirilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunduğunu aktarır. Erim, ısrar ederek kararını Sunay'a kabul ettirmeyi başarmıştı (Erim, 2007: 169-170).

Erim Hükümeti içindeki reformcu kanat, hızlı bir kalkınma için plan ilkelerine sadık, meydanı tamamıyla özel sektöre bırakmayacak rasyonel ve planlı kamu politikaları ve köklü idari ve ekonomik önlemlerle kalkınma hızının artırılabileceğine inanıyordu. Kalkınma amacı içinde, özel sektör kendilerini haksız yere zenginleştirecek teşviklerden ziyade, disiplinli bir şekilde üretime yönelik yatırımlarını hızlandırarak ülke kalkınmasında daha etkin bir rol üstlenmeliydi. Hâlbuki AP iktidarı burjuvaziye büyük tavizler vermiş, rant ve avanta ekonomisi ile kaynakların üretken olmayan alanlara kaymasına neden olmuştu. Ekonomik İşlerden Sorumlu Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu yaptığı basın toplantısında AP dönemini kastederek mevcut ekonomik düzenlemelerle Ortak Pazar ülkeleri düzeyine ancak 2359 yıl sonra ulaşılabileceğini iddia ederken bozuk düzenden nemalanan ve haksız yere zenginleşen bir zümrenin varlığından söz etmekteydi. Karaosmanoğlu radikal bir tutumla burjuvaziyi hedef tahtasına oturtmuştu:

> Keyfi bir gidiş, hiçbir ekonomik kıstasa dayanmadan yapılan uygulama, bazı kimselerin hiçbir ekonomik katkıda bulunmadan zengin olmalarını sağlayan işlemler Türkiye'de ekonomik kararsızlık ve hatta bunun da ötesinde ekonomik

> bir anarşi ortamı yaratmıştır… Durumumuz güçtür. Bu güçlüklerin cesaretli adımlarla çözümlerini bulmak zorundayız. Yapılacak reformlar kurulu düzenin bozukluğunda çıkarı olan kişi ve zümreleri rahatsız edecektir (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 239).

Karaosmanoğlu'nun ortaya koyduğu şekliyle kalkınma hızındaki düşüklüğün asıl sebebi otomotiv sanayi ile ona bağlı yan sanayilerde üretim hızında kayda değer bir artış olmamasıydı. Sanayi üretimi devlet sektöründe %9'un üzerinde artarken özel sektörde bu oran sadece %3,5 civarında kalmaktaydı (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 242). Kalkınma hızında istenilen seviyelere ulaşılamamasının sorumlusu otomotiv sanayi (montaj sanayi) yani büyük burjuvazidir. Sanayi alanında üretim kapasitesinin tam olarak kullanılmaması durumu söz konusudur. Özel sektör, anarşi ortamını ve ekonomik durgunluğu sebep göstererek üretim kapasitesini artırmaktan imtina etmekte ayrıca yatırımlara da girişmemektedir. Burjuvazinin de dahil olduğu her toplumsal kesim durgunluğun ve fiyat artışlarının bir arada görüldüğü bu durumdan şikâyet etmektedir. Karaosmanoğlu bu durumu durgunluğun ve fiyat artışlarının bir arada görüldüğü yeni ve henüz tam olarak anlaşılamayan bir olgu olarak dile getirir. Keynesçi yaklaşım içinde anlamlandırılamayan bu yeni olgu daha sonra stagflasyon olarak adlandırılacak ve bu durum 1970'lerden itibaren tüm dünyayı etkisi altına alacaktı.

Kamudan burjuvaziye kaynak aktarımı anlamına gelen teşvik tedbirlerini içeren 933 Sayılı Kanun'un kimi maddeleri Türkiye İşçi Partisi (TİP)'in başvurusu üzerine 1969 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş, AP bu konu ile ilgili olarak burjuvaziyi memnun edecek bir düzenleme getirmemişti. Vehbi Koç, 933 Sayılı Kanun'un iptal edilmesinin özel sektör yatırımlarına büyük darbe vurduğunu ve bu sebeple yeni yatırımlara girişilmediğini söylemektedir (*Yankı*, 1971: 17). Karaosmanoğlu çok ses getiren basın toplantısında 933 Sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesince iptal edilen hükümlerinin yenilenmesi için hiçbir çabaları olmayacağını söylüyor ve "bir dogma olarak teşvik devresi sona ermiştir" diyerek eleştiri oklarını üzerine çekiyordu. Teşvikler bundan sonra "bilimsel ölçütlere" göre tespit edilecek ve yaratacağı katma değere göre verilip verilmemesi karara bağlanacaktı.

Erim Hükümet programında dış ticaret, döviz, gümrük himayesi gibi konularda reform hazırlıkları yapabilmek için geçmişte örneği olmayan bir Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı kurulduğunu ilan ediyordu. Bu Bakanlık, "Devlet kuruluşu dışındaki kuruluşlara devredilmiş görev ve yetkiler geri alınacak" diyerek dış ticareti büyük oranda devletleştirmekteydi. Böylece, 1971 yılında, o döneme kadar Odalar Birliği'nin elinde olan döviz tahsis yetkisi Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı uhdesine alındı. Odalarda etkisi zayıf olan ve bu nedenle işlerini daha

ziyade doğrudan Bakanlıklar ile kurduğu enformel ilişkiler üzerinden yürüten ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD)'nde örgütlenmiş olan büyük sanayiciler için olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilecek bu hamle, Odalar Birliği'nde örgütlü küçük ve orta boy ticaret ve tarım burjuvazisi nezdinde önemli huzursuzluklar yarattı. Odalar bu şekilde önemli bir güç kaynağından da oldular (Öncü, 1980: 469-470).

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) başkanı Raif Onger, yeni düzenlemeler ile ilgili şikâyet ederken "Hükümetin reformlarının yanındayız. Ancak reform namı altında özel sektörü ezen tutumların karşısındayız" demekteydi. Onger ayrıca "kota tahsis ve tevzi görevinin" Odalar Birliği'nden alınmasını eleştirerek bu kararın Odalar Birliği'nde büyük maddi kayba neden olacağını ve 500 kişinin işsiz kalacağını belirtmekteydi. Onger'e göre Erim Hükümeti'nin ekonomik tutumu yatırımları azaltmıştı. "Alınan tedbirlerin olumsuz sonucu Mart 1972'de görülecekti" (*Yankı*, 1971: 20).

Döviz tahsis yetkisinin TOBB'dan alınıp Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'na verilmesinin nedenleri arasında ithalat ve ihracat ilişkilerini düzenlemek ile açıkça ifade edildiği şekliyle ithalat yolu ile yapılan döviz kaçakçılığını engellemek bulunuyordu. Bakanlığa göre 3 liralık ithalat malı devlete 5 lira olarak gösterilerek döviz kaçakçılığı yapılıyordu, dolayısıyla ithal edilen mallar için fiyat kontrolüne ihtiyaç vardı. Büyük sanayiciler bu gibi ithamlardan ve fiyat kontrolü gibi yeni bürokratik formalitelerden hoşlanmadılar. Örneğin Adanalı Sanayicilerden ve Adana Borsa Başkanı Selahattin Canka yeni hükümetin "bütün Cumhuriyet devrini arattıracak hatalar" yapmakta olduğunu ileri sürüyordu. Ona göre yolsuzluk yapan üç-beş ithalatçı-ihracatçı için bütün sermayedarları zan altına sokmak ve işlerini zorlaştırmak kabul edilebilir bir husus değildi. Siyasal ve idari istikrar her şeyin başında gelirdi ve toprak reformu gibi söylentiler gerçekte mülkiyet düşmanlığı anlamına gelmekteydi ve toprağı olmayan sanayicileri bile tedirgin etmekteydi (*Yankı*, 1971: 21).

Karaosmanoğlu'nun burjuvazi nezdinde soğuk duş etkisi yapan açıklamalarına bir tepki de TOBB Başkan Yardımcısı Şinasi Ertan'dan geldi. Ertan, döviz tahsis işlemlerinin Odalardan alınıp devlete verilmesi, Odalar Birliği'nin kuruluş kanunundaki amaç ve hizmetlerini yürütmesini imkânsızlaştırır dedi. (*Yankı*, 1971: 6). İstanbul Sanayi Odası Başkanı Ertuğrul Soysal da Karaosmanoğlu'nun teşvik tedbirleri ile ilgili yapmış olduğu açıklamalara cevaben teşvik tedbirlerinin büyük bir kısmının yedide altısının kamu sektörüne verildiğini; ancak kamu sektörü yılda 3 milyar lira zarar ederken özel sektörün yılda 3 milyar lira kâr ettiğini söyledi (*Yankı*, 1971: 12).

Burjuvazinin ve sağ siyasal aktörlerin tepkisini çeken bir başka mevzu Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı İhsan Topaloğlu'nun hazırladığı "Maden Reformu Kanun Tasarısı" idi. Tasarıya göre boraks ve maden kömürü yatakları devletleştirilecek, maden işletme ruhsatları yalnız Türk vatandaşlarına verilecek, verilen ruhsatlar iki yıl için geçerli sayılacaktı. 6326 Sayılı Petrol Kanunu'nda değişiklikler yapılmasını öngören "Petrol Reformu Kanun Tasarısı" performanslarını eleştirdiği yabancı petrol şirketleri ile ilgili olarak "arama işletme haklarının devletin eline geçmesini" talep ediyordu (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 239). "Ulusal petrol kampanyasının" sözcüsü Topaloğlu'nun bu yaklaşımı yabancı sermaye temsilcilerinin yakınmalarına neden oluyor, kısacası "Topaloğlu piyasayı ürkütüyordu". Böylesi bir durumda Topaloğlu, bir kararname meselesini bahane ederek[5] ve kabinedeki diğer reformcuları da beklemeyerek istifa eder. Topaloğlu'nun istifası ile ilgili olarak Başbakan Erim'e gönderdiği mektuptaki şu ifadeler çarpıcıdır:

> Ancak şunu biliniz ki, Türkiye'nin çok güç şartlarında büyük çıkar topluluklarına karşı reform çalışmalarını sürdürürken belli çevrelerden yapılan ve yapılabilecek olan her türlü tezviratı göğüslemekte beni yalnız bırakmanız üstelik bazı davranışlarınızla bir de elimi kolumu bağlamak istemeniz görevden ayrılmak zorunluluğunu doğurmuştur (Altuğ, 1973: 170).

İlaç kararnamesi ile ilgili bir başka bir örnek onbirlerin Reformcu Hükümeti ile burjuvazi arasındaki çatışma eksenlerini göstermesi açısından manidardır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı kabinenin ve T.C. tarihinin ilk kadın Bakanı Türkan Akyol, Başbakan'ın Ekonomik İşlerden Sorumlu Yardımcısı Karaosmanoğlu ve Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı Özer Derbil ilaç fiyatlarını düşürecek bir kararname hazırlamışlardı. Ancak bu haber duyulunca ilaç şirketleri ve özellikle Nejat Eczacıbaşı bu kararnameye itiraz etmiş; doğruca bir heyet ile Cumhurbaşkanı makamına çıkmıştı. Yine Eczacıbaşı'nın maddi yardım yaptığı Güven Partisi (GP) de bu konu ile ilgili olarak Cumhurbaşkanı ile görüştü. Netice olarak bu uyarılar üzerine Cumhurbaşkanı kararnameyi imzalamamıştı. Cumhurbaşkanı bunun nedenini şöyle açıkladı: "Acele, bir ilâç fiyat indirimi kararnamesi getirildi. İstanbul'dan Eczacıbaşı ve heyeti geldi, itirazda bulundu, Güven Partisi de bana müracaat ederek kararnameye itiraz etti, bu sebeple imzalamadım." (Batur, 1985: 348). Yine Batur (1985: 349) Nihat Erim'den aktarıyor: "Eczacıbaşı firması Güven Partisi'ne maddi yardım yaptı, bu sebeple Güven Partisi işe karıştı."

Kararname ile ilgili olarak Koçaş'a da çeşitli şirketlerden yöneticiler gitmiş ayrıca Karaosmanoğlu ile de görüşmüşlerdi. Heyet, hükümet yetkililerini bu konuda taraf olarak görmüş ve konuyu değerlendirmek için tarafsız iktisatçılar talep etmişti. Daha sonra Karaosmanoğlu uzmanlar ile de görüştü. Uzmanlar,

kararnamenin prensibi ile değil de rakamlarla ilgili bir anlaşmazlık olabileceğini bunun da daha ayrıntılı bir çalışma ile üstesinden gelinebileceğini bildirince Koçaş bunun temelde bir rakam değil ilke meselesi olduğunu söyledi. Görüşmelerden tatmin edici bir netice alınamayınca Başbakan Erim görüşmelerin tutanaklarını istedi ancak herhangi bir belge tutulmadığını öğrenince kararname ile ilgili herhangi bir eylemde bulunmayarak durumu sürüncemede bıraktı. Bu durum Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Türkan Akyol'un tepkisini çekmişti. Bakan şöyle diyordu: "Artık bu hükümetle çalışamam. Anlaşıldı ki, bizden "İdare-i Maslahat" isteniyor. Beni bağışlayın ve izin verin, hemen istifa edeceğim." (Koçaş, 1978: 401).

Bir başka önemli tartışma konusunu oluşturan toprak ve tarım reformu için Atilla Karaosmanoğlu görevlendirilmişti ancak Karaosmanoğlu ve ekibinin hazırladığı ön tedbirler tasarısını Komisyon baştan sona değiştirdi (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 36). Öyle ki, Komisyon ikinci ve üçüncü maddeyi tam olarak metinden çıkararak reformu reform olmaktan çıkardı. Komisyondaki tartışmalarda DP'li eski Tarım Bakanı Bahri Dağdaş "Tasarı Marksist, Leninist görüşle hazırlanmıştır" demekteydi (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 179).

Toprak reformunun görüşüldüğü Meclis Komisyonu'nda Başbakan Yardımcısı Karaosmanoğlu "diktatörlükle ve solculukla" suçlanmıştı. Toprak reformu ile ilgili tartışmalara burjuvazi de kayıtsız kalmadı. Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı (ESEV) İstanbul'da "Toprak Reformu ve Ekonomik gelişme" adlı bir seminer düzenlerken Konferans Heyet Başkanı ve Eczacıbaşı Holding'in sahibi TÜSİAD üyesi Nejat Eczacıbaşı problemin toprak dağıtımı ile bitmeyeceğini, meselenin tarım reformu olarak daha geniş bir zaviyeden ele alınması gerektiğini ifade ediyordu. Eczacıbaşı'na göre salt toprak dağıtımı ile sınırlı kalacak bir eylem, toprağın aşırı parçalanmasına neden olacak ve ekonomik olarak verimli bir şekilde işletilebilmesini engelleyecekti (*Yankı*, 1971: 5-6).

İşçi sınıfının sözcülüğünü üstlenme iddiasındaki Türk-İş'in Başkanı Halil Tunç da Atilla Karaosmanoğlu'nu ve reformcuları destekliyor, suçlanması gerekenin orta çağ kalıntısı feodal düzeni 20. yüzyılda savunmaya devam edenler olduğunu söylüyordu. Tunç, işçi sınıfının reformları tamamen destekleyeceğini, toprak reformunun sosyal adalet ilkesinin gerçekleştirilmesi için önemli bir adım olacağını belirtiyordu (*Yankı*, 1971: 6).

Görülebildiği üzere Birinci Erim Hükümeti içindeki reformcu teknokrat kanat reform namına yapılacakları kamuoyuna açıklarken burjuvazinin farklı fraksiyonlarının tepkisini üzerine çekmişti. Kendilerini reformcu subayların desteğini almış genç reformcular olarak gören bu ekip, Maliye Bakanlığı

görevini üstlenen Sait Naci Ergin[6] ile Millî Savunma Bakanlığı koltuğuna oturan MGP'li Ferit Melen gibi reform karşıtı isimlerin de kabineye girmesini tepki ile karşılamış "ya biz ya onlar" diyerek Erim'e rest çekmişti. Ancak Erim ilk anda bir şekilde reformcuları kalmaları için ikna etmeyi başardı (Altuğ, 1973: 39-40; Koçaş, 1978: 83-84). Yine de kabinedeki anti-reformist isimler huzursuzluk kaynağı olmaya devam edecekti.

İkinci bir hayal kırıklığı, *devrik* AP'ye verilen tavizlerdi. Erim'in hükümet programının mecliste görüşülmesi sırasında Demirel'e ithafen sarf ettiği "O bana bir defa gelsin ben ona yirmi defa gelirim" cümlesi bir *iade-i itibar* ve *teslimiyet* ifadesi olarak görüldü (Altuğ, 1973: 55-56). Bu açıklama bir soğuk duş etkisi yarattı. Reformcu kanat gerekirse ayrılırız demekteydi (Koçaş, 1978: 142). Öyle ki Başbakan Erim'e sunulmak üzere istifa dilekçeleri hazırlandı ve ertesi gün Koçaş tarafından Erim'e sunuldu. Ancak, Erim bu kararlarından vazgeçirmek için diğer bakanlarla görüşürken hatasını kabul edip Cumhuriyet Senatosu'nda okunacak metninin yazımını reformcu bakanlara bırakınca istifalardan vazgeçildi (Altuğ, 1973: 57-64; Koçaş, 1978: 144-145). Bardağı taşıran son damla ise AP Kütahya Milletvekili eski Maliye Bakanı Mesut Erez'in bakanlara danışılmadan Parlamento ve hükümet arasındaki ilişkileri koordine etmekten sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak kabineye alınması oldu. Erez, DPT'den uzaklaştırılan Özal ve yine Merkez Bankası Başkanı iken Karaosmanoğlu ile çatışmaktan çekinmeyen Naim Talu gibi Sabancı Holding ile yakın ilişkilere sahipti (Gevgilili, 1987: 541).

Onbirlerin istifa metninde Sadi Koçaş, Özer Derbil, Atilla Karaosmanoğlu, Osman Olcay, Atilla Sav, Şinasi Orel, Türkan Akyol, Mehmet Özgüneş, Ayhan Çilingiroğlu, Hamdi Ömeroğlu ve Selahattin Babüroğlu isimleri görülmekteydi. Onbirleri istifaya götüren süreç, 12 Mart Muhtırası arkasındaki reformcu güç olan Batur-Gürler kliğinin kararlılığı ve gücünü olduğundan fazla değerlendirmekten kaynaklanmaktaydı. Oysa süreç içinde esas inisiyatifin Cumhurbaşkanı Sunay ve Genelkurmay Başkanı Tağmaç, sağ siyasal aktörler, CHP'nin sağ kanadı ve burjuvaziden oluşan anti-reformist blokta olduğu ortaya çıktı. Bu bakımdan onbirlerin içinde bulundukları güçler dengesini yanlış değerlendirdikleri söylenebilir. Onbirler belki Koçaş etkisi ile de muhtıra metninden ve reform vurgusundan da hareketle ordu içindeki reformcu kanadın kendilerini destekleyeceğini ve tüm süreç için tayin edici güç olacağını hesaplamışlardı. Ancak Parlamento'nun kapatılmadığı ve siyasal/sosyal aktörlerin faaliyetlerini sürdürdüğü bir ortamda envaiçeşit engelle karşılaştılar (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 204). Onbirler, istifa metinlerinde reformları hayata geçirme çabalarının ilk günden itibaren farklı sosyo-politik güçlerin engellemeleri ve itirazları ile karşılaştığından yakınmaktaydılar:

> Durumun kötüye gitmesinden türlü nedenlerle yarar umanlar, hükümet değişikliğinde kendilerini iktidara alternatif görenler, faşizme kayabilecek bir yönetimin iş başına gelmesinin kendilerine büyük çıkarlar sağlayacağını sananlar, hükümeti düşürebilmek için yoğun bir cephe çalışması oluşturmaktadırlar (Koçaş, 1978: 514).

Ayrıca istifa metninde; hükümetin kalıcı olmadığının sürekli vurgulanması, AP'ye verilen tavizler, Toprak Reformu Ön Tedbirler tasarısı hazırlık çalışmalarında karşılaşılan engeller, AP çizgisinde hareket eden Maliye Bakanlığı ve Merkez Bankası'nın hükümetle işbirliğine yanaşmaması, aydın kamuoyunun küstürülmesi, çoğunlukla AP'li *gerici* ve *tutucu* basının sürekli reformlar ve hükümet aleyhinde yayınlar yapması, son olarak bakanlara danışılmadan AP'li eski Maliye Bakanı'nın Başbakan Yardımcısı olması, onbirlerin istifa gerekçeleri arasındadır (Koçaş, 1978: 514-517).

Onbirler, devletçi ve sol bürokratlar olarak görülüyordu. Oysa, başta Karaosmanoğlu olmak üzere solcu ve tehlikeli addedilen isimler, Dünya Bankası gibi kapitalist dünya sisteminin en önemli kuruluşlarından gelmekteydi. Hiçbiri anti-kapitalist değildi; olsa olsa alter-kapitalist olarak görülebilirlerdi. Temel dertleri rantiyeci, vurguncu, spekülatif bir *ahbap çavuş kapitalizminden* ziyade Batı dünyasının hâkim kapitalizm formu olarak da görülen Keynesçi ve Weberci paralelde yapısal reformlarını yapmış ve rasyonelleştirilmiş bir kapitalist çerçeve kurmaktı. Ancak bu yapısal reformlar, burjuvazinin farklı fraksiyonları için farklı oranlarda olmak üzere uzun vadeli çıkarları için kısa vadeli çıkarlarından taviz vermeleri anlamına geliyordu. Yer yer büyük burjuvazinin cılız reform yanlısı çıkışlarına rağmen, reformlar esas itibariyle burjuvazi, Cumhurbaşkanı-Genelkurmay Başkanı ile birlikte ordunun statükocu kanadı ve diğer sağ toplumsal güçlerden oluşan koalisyon tarafından geri püskürtüldü. Dönemin Başbakan Yardımcısı, reformcu Koçaş (1978: 532) bu durumu şöyle açıklıyor: "12 Mart'tan sonraki 2 yıllık dönem, Cumhurbaşkanı-Genelkurmay Başkanı ikilisine ilaveten zaman zaman bu ikiliye katılmış üçüncü ve dördüncü kişilerin, parlamentodaki parmak çoğunluğu ile işbirliği yaptığı ve yönetime etkili oldukları bir acayip dönemdir."

Onbirlerin tasfiyesi aynı zamanda güvenlik ve reformun kararsız dengesi içinde reform umutlarının suya düşmesi anlamına gelecekti. Zira onbirler reform ile yola çıkmışlar ancak güvenlik meselesi ile doğrudan ilişkili Anayasa değişikliklerini gerçekleştirirken reform namına en şiddetli şekilde savundukları ve en ön sırada ele aldıkları toprak reformunu dahi gerçekleştirememişlerdi. Koçaş (1978: 532)'ın ifadesiyle: "Bu olumsuz tutumlarla Anayasa değiştirilmiş, ama örneğin toplumun hasretle beklediği bir toprak reformu mücadelesinde

hükümet, parlamentodaki parmak çoğunluğunu oluşturan karşı devrimcilerle baş başa bırakılmışlardı."

Onbirlerin istifası kendilerine yöneltilen suçlamaları sona erdirmedi. Sürecin en önemli aktörlerinden biri olan Genelkurmay Başkanı Tağmaç, onbirlerin istifasının ardından onbirleri suçlayıcı ifadelerle dolu bir demeci TRT aracılığıyla televizyon ve radyolardan okutmuş ve "istifalarının gerçek sebeplerinin kısa zamanda öğrenileceğini" ifade eden suçlayıcı ifadeler kullanmıştır. Koçaş (1978: 537) Genelkurmay Başkanı'nın yetki sınırlarının dışına çıkarak radyolarda okuttuğu bu demeci kötü niyetli bulmuş ve AP'ye yakın basın ile birlikte onbirleri suçlayan koroya iştiraki olarak değerlendirmiştir. Turhan Feyzioğlu'nun CGP'si de istifa eden bakanların yargılanmakta olan aşırı solcularla "gizli ilişkileri" olduğunu ileri sürmüştü (Ahmad, 1996: 374). Onbirler istifa ettikten sonra AP'ye yakın medyada onbirlerle ilgili olarak bir linç kampanyası başlamıştı. *Son Havadis* 8 Aralık 1971 tarihli nüshasında İnönü'nün ağzından -daha sonra doğru olmadığı ortaya çıkan- "Onbirlere güven olmaz" şeklinde bir manşet atmıştı. Onbirler istifalarından sonra da çeşitli mecralarda düşmanca tutumlara maruz kaldılar. Atilla Karaosmanoğlu emekliliğine bir ay kala Dünya Bankası'ndan ayrılınca tekrar görevine dönemedi. İstifasının ertesinde ODTÜ'de iktisat derslerine girmeye karar verdi. Ancak Rektörün onayına rağmen bu isteği yönetim kurulunca reddedildi. Bunun üzerine rektör bu kararı protesto ederek istifa etti (Koçaş, 1978: 568). Daha sonra Karaosmanoğlu CHP kontenjanından İş Bankası'na girdi.

Tabi sınıflar için reform anlamına gelebilecek toprak reformu, toprağın vergilendirilmesi, yabancı sermaye ve bağlantıları ile ilgili sınırlandırmalar, özellikle tekelci sanayi burjuvazisi dışındaki burjuvazi fraksiyonları tarafından *tehlike* olarak görüldü (Ahmad, 1996: 367-368). Özellikle I. Erim Hükümeti'nde ortaya çıkan 12 Mart'ın içerdiği bürokratik-reformcu çizgi, burjuvazinin uzun erimli çıkarları için kısa erimli ekonomik-korporatif çıkarlarından taviz vermesine neden olacak kimi uygulamalara giriştiğinde, burjuvazinin farklı fraksiyonları tarafından dirençle karşılaştı. Burjuvazi, reform paketinin ekonomik-toplumsal maliyetinin kendisine düşen kısmını yüklenmek istememiş, ekonomik-korporatif çıkarlarından tavize de büyük oranda yanaşmamıştı. I. Erim Hükümeti'nin başarısızlığında bir taraftan tabi sınıfların desteğinden yoksun oluşu ve reform programına ulusal-popüler bir içerik kazandıramaması, diğer taraftan burjuvazinin reform taleplerine karşı cephe alması rol oynadı. Bu bakımdan, I. Erim Hükümeti'nin reformcu kanadını oluşturan *Onbirlerin* 1971 Aralığında istifası hâkim sınıfları rahatlattı. II. Erim Hükümeti ve sonraki Melen ve Talu hükümetleri burjuvazinin etkisine daha açık olmuş, reform sözcüğünü daha az kullanmış ve ekonomik-korporatif çıkarlar konusunda da daha hassas davranmıştı.

Reformdan Uzlaşıya

Birinci Erim Hükümeti, burjuvazi ve sağ siyasal aktörler tarafından "devletçi" kolektivist plancılar olarak görülmüştü. Bu deneyim II. Erim Hükümeti kurulurken Erim'e yol gösterici oldu. Artık burjuvaziyi ürkütecek radikal, reformcu devletçiler yerine, özel sektörün güvenebileceği liberal isimler kabinede yer alacaktı. I. Erim Hükümeti döneminde Merkez Bankası Başkanı olan ve reformcu kanat tarafından kendileri ile iş birliğine yanaşmadığı gerekçesiyle suçlanan Naim Taluki sonradan12 Mart Rejimi'nin son hükümetini kuracaktır- özellikle burjuvaziye güven verebilmek için Ticaret Bakanlığı'na atandı. Erim, burjuvazinin I. Erim Kabinesi'nden tedirginlik duyması ile ilgili olarak şunları söylüyordu:

> Özel sektör, o da psikolojik bir şey bence devamlı olarak bir endişe ortaya koydu. Bundan evvelki hükümet için "Biz güvenemiyoruz, tereddüt içindeyiz, şüphe içindeyiz. Acaba bu hükümet ne yapacak?" diyorlardı… Mademki özel sektör tümüyle böyle bir endişeye düşmüş… Bu kuşkuyu ortadan kaldıracak şekilde hareket etmek lazım… Mesela Ticaret Bakanlığı'nın başına Merkez Bankası Başkanı'nı getirdik… Zannediyorum ki özel sektör onun şahsında bir güven bulacaktır (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 33-34).

Odalar Birliği Başkanı Raif Onger de I. Erim Hükümeti ile ilgili olarak benzer eleştirilerde bulunuyordu: "Birinci Erim Hükümetiyle gerekli diyalog maalesef kurulamamıştır… Bu yüzden dış ticaret işlemlerimizde birtakım aksamalar olmuştur. İkinci Erim Hükümetiyle bu diyaloğu kurmuş bulunuyoruz." (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 20).

Benzer bir eleştiriyi bir sanayici, Aksu Tekstil Sanayii sahibi Raif Dinçkök şöyle ifade etmektedir:

> Yeni hükümetin getirdiği değişiklikler, piyasayı mevsimsiz bir durgunluğa sevk etti. Durgunluğun nedenlerinden biri, hükümetin genel iktisadi politikasının tespit edilmemiş olması… Böylece kendi kendimize bir iktisadi sarsıntı yarattık… İthalat ve ihracat rejiminde yapılan değişiklikler, iş adamlarına danışılmadan gerçekleştirildi. Ekonomiyi bir durgunluğa şevketti… Çeşitli uyanlara rağmen hâlâ bazı konularda ısrar ediliyor. İhracatta fiyat kontrolü bunlardan biri… (*Yankı*, 1971: 23).

İkinci Erim Hükümeti bu eleştirileri göz önünde bulundurarak programında "devlet sektörüne ne kadar önem veriliyorsa özel sektöre de aynı önemin verilmesi lüzumuna inanıyoruz" diyordu. Ayrıca, programda "özel sektör yatırımlarının süratle gerçekleşmesi" ve ihracatın artırılması için teşvik tedbirlerini içeren bir kanun hazırlanacağı vaat ediliyordu. Millileştirme kelimesi

programdan çıkarılmıştı. II. Erim Hükümeti'nin ilk işi tartışmalara neden olan dış ticaret rejiminde değişikliklere gitmek oldu. 4 Ocak 1972'de Ticaret Bakanı Naim Talu bir önceki hükümetin ithalat üzerine koyduğu kontrollerin kaldırıldığını ve yeni bir ithalat rejimine geçildiğini açıkladı. Yeni ithalat rejimi ile o güne değin verilenden daha fazlası, 150 milyon dolarlık ithalat kotası getirilmişti. İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan yeni ithalat rejiminin *mükemmel* olduğunu belirtiyordu (*Yankı*, 1972: 17).

Yeni ithalat rejiminin arkasındaki isim, II. Erim Hükümeti'nin *özel sektör dostu* Ticaret Bakanı Naim Talu bir önceki Hükümet döneminde yapılan yanlışları şöyle ortaya koyuyordu:

> Bakanlığın iş alemi ile teması tamamen kesilmiştir. Memleket ekonomisi ile ilgili kararlar ilgililerin görüşü alınmadan yürürlüğe konulmaktadır. Bu sebeple kararlar ile memleket realiteleri çok defa bağdaşmamaktadır. Bunun sonucu iş alemi gereksiz zorluk ve güçlüklere maruz kalmaktadır. Dış Ticaret Rejimi İthalât ve ihracatı engelleyici hükümler ihtiva etmektedir. Teşvik tedbirlerinin kaldırılmış olması veya işletilmemesi yatırımları büyük ölçüde aksatmaktadır (*Yankı*, 1972: 4).

Bu doğrultuda olmak üzere, bazı liberal düşünürler de I. Erim Hükümeti döneminde reform adı altında yapılmak istenenlerin nihai amacının bireyin ve piyasanın girişim rezervlerinin devlet lehine daraltılması olarak değerlendiriliyordu. Başka bir deyişle, reformların esas amacı karma ekonomi içinde devlet sektörünün ağırlığının özel sektör karşısında artırılması girişimi idi. Prof. Dr. Zeyyat Hatiboğlu bu konuda şöyle diyordu:

> Toprak reformu, vergi reformu, Banka ve sigorta reformu, Dış Ticaret reformu, enerji ve doğal kaynaklar reformu, mülkiyet ve buna dayalı kıyılarla ilgili reformlar, ilaç reformu, tarımda pazarlama…Bu reformların hepsinin bir noktaya yöneldiğini görmek kolaydır. *O nokta da, ferdin ekonomik özgürlüğünün temel müesseselerinin piyasa sistemine göre çalışması alanlarının daraltılmasıdır* (*Milliyet 1971 Yıllığı*: 217). [vurgu bana ait]

II. Erim Hükümeti salt burjuvazi etkisine değil; parlamento etkisine de daha açık olacak bir şekilde tasarlanmıştı. Örneğin Erim, I. Erim Hükümetini kurarken her partiden üç misli aday istemiş, bakanlar bu adaylar arasından seçilmişti. II. Erim Hükümeti'nde ise Erim bakanları diğer parti temsilcileri ile görüşerek belirledi. I. Erim Hükümeti ve özellikle onbirler kendilerini parlamentodan çok, reform talep eden ordu saflarına ve aydın kamuoyuna karşı sorumlu hissediyordu. II. Erim Hükümeti ise özellikle AP'nin ve diğer partilerin etkisine çok daha açık hale getirilmiş oluyordu.

Uzlaşıdan Statükoya

II. Erim Hükümeti ile göreli olarak bir iyileşme yaşayan burjuvazi hükümet ilişkileri, Melen Hükümeti (22.05 1972-15.04.1973) döneminde daha da pekişti. Melen, "ortanın solu" politikasını reddederek CHP'den ayrılmış ve 1967'de GP kurucuları arasında yer almıştı. Birinci ve İkinci Erim Hükümetlerinde Millî Savunma Bakanlığı görevini üstlenmişti.[7] İnançlı bir anti-komünist olarak biliniyordu. Hakkında Mehmet Şevket Eygi Bugün gazetesinde *"*Melen'in siyasi hayatında milliyetçilik vasfı gittikçe koyulaşmaktadır. Akıllı bir komünizm düşmanlığı ile yepyeni bir ün kazanmıştır*"* diye yazıyordu (*Yankı*, 1972: 6). Melen'in anti-komünizmi yer yer karikatürize biçimlerde de ortaya çıkıyordu. Nitekim, Başbakan olduktan sonra "*A*narşistler iktidarı ele geçirselerdi, Türkiye'den bir kısım nüfusu Sibirya'ya sürecekler, sosyalist ülkelerden Türkiye'ye onun yerine kimseler getireceklerdi" şeklinde açıklamalarda bulunuyordu (*Yankı*, 1972: 8). Böylece, 12 Mart Rejimi'nce Melen, anti-komünist hassasiyetleri yüksek bir bürokrat olarak teveccühe mazhar oluyordu.

Melen Hükümetinde MGP'li bir Başbakan ile Adalet Bakanı, AP'den 8, CHP'den 5, Senato'nun kontenjan grubundan da 9 Bakan alınmıştı. Erim'in aksine Başbakan'dan partisinden istifa etmesinin ve "tarafsız bir Başbakan" haline gelmesinin istenmemesi dikkate değerdir (Ahmad, 1996, s. 379). Naim Talu, Melen Hükümeti'nde Ticaret Bakanlığı'nı korumuştu. Melen Hükümeti kendisini bir "Atatürkçü Atılım Hükümeti" olarak sundu. Melen, komünizm konusunda daha önce görülmemiş bir tedbir daha alarak Birinci Erim Kabinesi'nden beri görev alan CHP'li Devlet Bakanı İsmail Arar'ı komünizmle mücadele konusunda görevlendirmişti (*Yankı*, 1972: 8).

Melen Programında reformlar hukuk ve adalet, devlet idaresinde reform, toprak ve tarım reformu, vergi ve maliye reformu, petrol ve maden reformu, eğitim reformu olarak sayılıyordu. Karma ekonomi prensibi içinde ekonomik kalkınmada devlet kesimine olduğu kadar özel teşebbüse de önemli görevler düştüğü belirtiliyor, bu nedenle özel sektörün "yaratıcı gücünü" kullanabilmek ve onun "güven ve kararlılık" içinde çalışabilmesi için önemli tedbirler alınacağı ifade ediliyordu (Dağlı ve Aktürk, 1988: 233-252).

Melen Hükümeti Gevgilili'nin ifadesiyle "daha az radikal" bir programa sahipti. Hükümet, kendinden önceki hükümetlerden farklı olarak yeni vergiler getirmek yerine var olan vergilerin toplanabilmesinin sağlanmasına öncelik vermişti. Büyük burjuvazi, orta ve küçük ölçekli işletmeler vergi kaçırdıkları için kendilerinin de sürekli yeni vergilere tabi olma durumunda kaldıklarından şikâyetçilerdi. Melen Hükümeti bu dönemde "radikalizmden düzen ile bütünleşmeye yönelik ana felsefesi" ile önemli bir sınav verecekti (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 46).

Birinci Erim Hükümeti döneminde Atilla Karaosmanoğlu'nun "bir dogma olarak teşvik devresi sona ermiştir" açıklamalarından bu yana teşvik konusu bir sürüncemede kalmıştı. Onbirlerin istifasına rağmen İkinci Erim Hükümeti de iktidarı sırasında teşvik tedbirleri ile ilgili yasayı geçirememişti. Sanayi burjuvazisinin Melen Hükümeti'nden en önemli taleplerinden biri yeni bir teşvik tedbirleri yasasının bir an önce geçmesiydi. Konu ile ilgili olarak İstanbul Sanayi Odası (İSO) Başkanı Ertuğrul Soysal şöyle diyordu:

> Teşvikleri uygulamak hükümetin inisiyatifine kalmış bir lütuf değildir. Bu hükümetin görevidir. Teşvik yapılmazsa kimse ekonomik çabaların en yıpratıcısı olan endüstriye girmez. Bugün sanayicilerimiz ellerinde projeleri başvuracak makam ve teşvik düzeni aramaktadırlar (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 165).

Hükümet bunun üzerine, ikisi gümrüklerde ve diğerleri vergi ve farklı alanlarda olmak üzere 20 adet teşvik tedbir tasarısı hazırladı. Tasarının içeriğine bakıldığında "sanayici vergi vermez" ilkesini getirdiği görülebilirdi (*Yankı*, 1973: 6).

Ecevit, Teşvik Tedbirleri Kanun Tasarısı'nı "Böylesine suni besleme özel teşebbüs yaratma gayreti, dünyanın en koyu kapitalist düzenlerinde bile görülmüş değildir" diyerek sert bir dille eleştirdi. Ecevit ayrıca burjuvaziye gözdağı vererek "Akıllı bir özel teşebbüs ise, kendisine sunulan anormal teşvik tedbirlerini reddetmelidir. Ancak o zaman özel teşebbüs göze batmaktan kurtulacak, gerçek güvenlik ve huzura kavuşacaktır" diyordu (*Devir*, 1973: 7).

Ecevit'in bu sözleri burjuvazinin tepkisini çekmekte gecikmedi. TÜSİAD Başkanı Feyyaz Berker, Ecevit'e şöyle cevap verdi:

> CHP Genel Başkanı Sayın Bülent Ecevit'in teşvik tedbirleri kanun tasarısına karşı çıkması, kendisine verilen bilgilerin ve yapılan değerlendirmelerin ne kadar gerçeklerden uzak ve yanıltıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Özel sektör için 1972'de ayrılmış olan 150 milyon dolarlık yatırım kotasının ancak yarısının kullanılabileceği anlaşılmaktadır. Bu gerçek, köklü teşvik tedbirleri olmadıkça, başarılı netice alınamayacağının yanında, cari şartlarda, ihraca dönük sanayileşmenin öyle pek de cazip olmadığını göstermektedir (*Devir*, 1973: 11).

Özel sektör yanlısı anti-komünist kalemler de Ecevit'e hücumlarını sertleştirmekteydi. Altemur Kılıç, 1960'tan önce Adnan Menderes tarafından basın işlerini düzenlemek için göreve alınmıştı. 27 Mayıs'tan sonra bir süre Yassıada'da kaldı. Daha sonra BM'de aldığı bir görev sonucu yurt dışına gitti. Demirel'in daveti ile yurda, Basın Yayın Genel Müdürlüğü görevine döndü. 12 Marttan sonra Erim ile çalıştı. Melen Hükümeti'nin işbaşı yapmasıyla İzmir

merkezli Yaşar Holding'in sahibi Selçuk Yaşar'dan gelen teklif üzerine Yaşar Holding'in ofset tesislerinde *Devir* dergisini çıkarmaya başladı (*Yankı*, 1972: 18). Kılıç, derginin başyazarlığını ve Genel Yayın Müdürlüğü görevini üstlendi. Dergi, kesif bir anti-komünist çizgide 12 Mart Rejimi'ni -özellikle bürokrat burjuva kaynaşmasını- en iyi temsil eden dergilerden biri oldu. Özgürlükleri salt ekonomik anlamda ele alarak burjuvaziye yakıştırırken; tabi sınıfların ekonomik, sosyal ve siyasal hakları ve özgürlüklerinin otoriter bir devlet aygıtı tarafından sınırlandırılması gerektiğini vazediyordu. Bu bakımdan ideolojik çizgisinin liberalizmden çok sağ Kemalizme daha yakın durduğu söylenebilir. Dergi güncel politika içinde AP ve CGP'yi canhıraş bir şekilde desteklerken, sosyalistlere ve özellikle Ecevit'in "ortanın solu" hareketine şiddetli bir şekilde muhalefet etti. Altemur Kılıç'ın ifadesiyle:

> Son zamanlarda CHP'nin Ecevit'in ağzı ile açıktan açığa benimsediği bir sol görüş var: "Özel sektör çıkarcıdır; kolay, dalavereli büyük vurgunlar peşindedir. Emekçiyi istismar eden büyük iş adamları milletin sırtından, milletin verdiği vergilerden beslenmektedir ve bunlar memleketi yabancılara peşkeş çekmektedirler." Ecevit'in son olarak teşvik tedbirlerine karşı adeta hışımla çıkması da bu zihniyeti yansıtmaktadır. Bunun, eskilerin deyimi ile "mefhumu muhalifinden" çıkan netice, özel sektörün yani Hür Teşebbüsün engellenmesi, Devletçiliğin her sahaya yayılmasıdır. Esasen Reform demek de onlarca "Devletleştirmek" demektir (*Devir*, 1973: 3).

TÜSİAD o dönemde hükümetin uygulamaya koymayı düşündüğü yeni vergileri sıkı bir şekilde eleştirmekteydi. Vergi oranlarını artırmanın hâlihazırda vergisini veren büyük sanayicinin yükünü artıracağını ileri sürmekte, asıl vergi kaçırma oranlarının yüksek olduğu küçük ve orta ölçekli işletmelerde yaygın olduğunu savunmaktaydı. TÜSİAD Başkanı Berker toprak, tarım ve mali reformları "doktriner ve özel mülkiyeti ve hür teşebbüsü inkâr edici" olmadığı takdirde destekleyeceklerini söyledi (*Yankı*, 1972: 21).

Melen Hükümeti'nin kuşkusuz en önemli icraatlarından biri Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı (ÜBYKP) (1973-1977) tamamlayarak parlamentoya sunmak oldu. I.Erim Hükümeti döneminde başlanan çalışmalar yeniden ele alındı ve burjuvazi nezdinde rahatsızlık yaratabilecek kimi noktalar yeniden düzenlendi. *Devir* dergisi bu durumu şöyle açıklıyor:

> Mayıs 1972'de Melen Başbakan olduktan sonra yapılan ilk iş, hazırlanmış olan bu tasarıların ve kalkınma stratejisinin yeniden gözden geçirilmesi oldu. Uzun vadeli Kalkınma Stratejisine ve Üçüncü Plana *Onbirler tarafından dikkatle yerleştirilmiş bulunan sosyalist görüşlü bazı prensipler, teker teker ayıklandı*.

> Petrol, maden ve toprak reformlarından ülkenin "altını üstüne getirecek" nitelikte görülen bazı değişiklikler ortadan kaldırıldı, meselâ eğitim reformunda milliyetçilikten bahsetmeyen, fakat "insancıl eğitim" prensibini, yani sosyalist eğitim hazırlıklarını benimseyen prensipler teker teker ayıklandı ve "Atatürk milliyetçiliği veya Türk milliyetçiliği prensipleri vazedildi (*Devir*, 1973: 15-16). [vurgu bana ait]

1963 yılından başlayarak üç yıllık ve beş yıllık planlar yatırım politikalarının ana eksenini belirlemiştir. Bu bağlamda, ÜBYKP, 12 Mart Rejimi'nin doğrudan bir tasarrufu olarak görülmelidir. Planda ortaya konan "yeni strateji" sermaye birikiminde ağırlığın sanayi imalatına verilmesi yönündedir. Ortak Pazar'a girişin öngörülmesi, bunun ekonomik alt yapısının da oluşturulması, özellikle sanayi alanında diğer Ortak Pazar ülkeleri ile rekabet edilebilecek düzeye gelinmesi zaruretini ortaya koymaktadır. Sanayi alanında diğer ülkeler ile rekabet edebilme ve tarım ürünleri dışında sanayi ürünü ihraç edebilecek seviyeye ulaşabilme perspektifi ile mümkündür. Öte yandan, Türkiye'nin İthal İkameci Sanayileşme (İİS)'de kat ettiği merhale halen döviz yutucu niteliğini ortadan kaldırmaya yetmemişti. Bu da kronik bir ödemeler dengesi açığı anlamına gelmekteydi. Bu noktada söz konusu krizi aşabilmenin yollarından biri olarak sanayide giderek hammadde ihtiyacını en aza indirecek şekilde ara malları ve yatırım malları üretimine geçiş, başka bir deyişle İİS'de bir derinleşme öngörülmekteydi.

Plana göre Türkiye'nin "sanayileşerek kalkınması" ve üretimde "makine yapan makineler" düzeyine gelinmesi arzu edilmekteydi. Plan, açık biçimde sanayileşmeyi hegemonik vizyon olarak ortaya koymakta ve bununla ilintili olarak söz konusu alandaki "müteşebbisleri" (büyük sınai sermayeyi) "hegemonik fraksiyon" olmaya çağırmaktaydı. Bu uzun erimli plan aynı zamanda toplumsal maliyeti pahasına ekonomik kalkınmanın sağlanacağını; bu nedenle "…kısa dönemde bazı iktisadi ve sosyal haklarda özüne dokunulmaksızın ciddi ve disiplinli fedakârlıkların benimsenmesinin zorunlu" olduğunu ileri sürmekteydi. (Kepenek, 2012: 150). İzleyen dönem için "iktisadi ve sosyal haklarda fedakârlık" pahasına sanayileşmeye dayalı iktisadi kalkınmayı önceleyen bir pozisyon arz etmekteydi. Yine aynı planda "sosyal güvenliğin yaygınlaştırılması ve gelir dağılımının iyileştirilmesi için uygulanacak politikalar perspektif dönemde sanayileşme hızını yavaşlatmayacak bir dengede tutularak geliştirilecektir" denmekteydi. Gelir bölüşümünde adalet ve sosyal güvenlik kaygısı, hızlı sanayileşme beklentisi karşısında geri plana atılmaktaydı (Küçük, 1978: 359-360).

Siyasal ve sosyal bilinç arttıkça ekonomik, siyasal ve sosyal talepler artış göstermekteydi. Kitlesel ve yaygın siyasal örgütlenme, eylemler yoluyla bir

taraftan iş günü kaybına neden olmakta, diğer taraftan ekonomik/sendikal talepler ile enflasyonist baskı yaratmaktaydı. Sosyal talepler, sosyal adaletin sağlanmasını ve sosyal güvenliğin kapsamının genişletilmesini arzu etmekteydi. Böylesi bir tablo içinde *aşırı* siyasallaşan tabi sınıfların yaygın mücadelesi, sermaye birikim sürecinin yavaşlamasına neden olmaktaydı. O halde kalkınma ve demokratikleşme nasıl bir arada yürütülecekti? Gevgilili 1970'ler Türkiyesi'nin önündeki yakıcı sorunu şöyle ortaya koyuyordu: "1970'ler Türkiyesi'nin kritik sorunlarından birisi, izlenen kapitalist kalkınma modelinin gerektirdiği yüklerin demokratik haklarla nasıl uzlaştırılabileceği sorunudur." (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 186).

Oysa ÜBYKP'nın öngördüğü şekliyle Ortak Pazar'a girebilme ve 1996 yılında İtalya'nın 1972'deki ekonomik seviyesine gelebilmek için sanayi yatırımlarının toplam yatırımlardaki payı %44'e çıkarılacak; sanayi geliri yurtiçi hasılanın %24'ünü verir duruma gelecekti (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 186). Sanayi üretimindeki artışın en önemli ayaklarından birini, reel ücretlerin baskı altına alınarak düşük seviyelerde tutulması ve sanayi üretimindeki kârlılığın artırılabilmesiydi. Nitekim ÜBYKP'ya göre yeni kurulacak Ücret ve Fiyat Komisyonu, işçi sınıfının ekonomik-korporatif taleplerini kalkınma modeli ile "uyumlulaştırma" amacını taşımaktaydı. Böylece sanayi üretimindeki artışın yükü, işçi sınıfının omuzlarına yüklenmekteydi. Gevgilili'nin sözleriyle: "Burada ister istemez, emekten uzun süreli amaçlar uğruna istenmiş bir fedakârlık ve uyum da söz konusudur. Ekonominin genel yararı adına işçi sınıfı olağanüstü bir ortamda taleplerinin bir bölümünden vazgeçmeye çağırılmaktadır." (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 187). AP, ÜBYKP'yi "sosyal hedeflerden" yoksun bulurken CHP, sosyal adaletin gereklerini gözetmeyen, özel sektörden yana, "kuru bir kalkınma" anlayışı ile malul bulunan plana destek vermeyeceğini ilan ediyordu (*Milliyet 1972 Yıllığı*: 57).

ÜBYKP, İİS stratejisinden kopuşu öngörmemekle birlikte -sanayi ürünleri için de geçerli olmak üzere- ihracat oranlarının artırılması zaruretini ortaya koymuştu. Bu bakımdan 12 Mart Rejimi ve onun iktisadi sonucu olarak ÜBYKP'yi birikim stratejisinde bir değişim olarak değil ama belki İİS içinde ihracatın önemini vurgulaması bakımından bir dönüşüm olarak görmek mümkün olabilir. Sanayi burjuvazisi, özellikle Ortak Pazar'ın rekabet koşullarını da örnek göstererek sanayi üretiminin teşviki için devletten daha fazla kaynak talep etmekteydi. Yoksa sermaye sahipleri de devlet desteği olmadan sanayi yatırımları yapmaya hevesli değildi. Devletin alacağı kimi önlemler ile sanayi sermayesine kaynak aktarması beklenmekteydi. Bunlardan bir tanesi İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin (İDT) hisselerinin halka arzı diğeri de yurtdışından gelen işçi dövizlerinin sanayi sermayesine aktarılmasıydı. İSO Başkan Vekili Nurullah Gezgin şöyle diyordu: "Türkiye'de reformlardan daha önemli olan, ekonomik hayatı hızlandırmak,

siyasi huzur ve istikrarı sağlamak, yatırım ve üretimi teşvik etmek, ihracata dönük bir yatırım politikasını öngörmektir." (*Milliyet 1972 Yıllığı*, t.y.: 41).

12 Mart döneminde işçi sınıfı hareketliliği baskı altına alındığı için burjuvazinin sesi çok daha gür çıkmaktaydı. Türk-İş Genel Sekreteri ve Kontenjan Senatörü Halil Tunç: "Ekonomimiz özel sektörün eline ve insafına terk edilmiş, bu yetmiyormuş gibi, iş, devletin elindeki ağır sanayi tesislerinin dahi özel sektöre devrini isteyecek ve bu yolda girişimlerde bulunulacak kadar ileri götürülmüştür" diyordu. Bakanlar "her fırsattan yararlanarak" özel sektöre teminat verme ve hizmet arz etme yarışına girmişlerdi. Bizzat Başbakan özel sektörü "meydan boş" diyerek at oynatmaya çağırmaktaydı. Tunç, yine Sıkıyönetim altında işverenlerin "işçiler nasıl olsa grev yapamazlar" diyerek toplu sözleşme çağrılarına kulak tıkadıkları eleştirisi getiriyordu. Tunç ayrıca "anarşik olaylar" deyiminin açıklığa kavuşturulması gerektiğini belirterek grevlerin anarşik olay olarak mı değerlendirildiğini soruyordu (*Yankı*, 1972: 12). Tunç, deprem nedeniyle üç senedir dokuz ilde grevlere izin verilmediğini, böyle bir ortamda "reformların gerçekleştirilmediğini; fakat bazı çevrelerin isteklerinin yerine getirildiğini, söylemekteydi. Tunç, işçi sınıfının sıkıyönetim ve anarşi tedbirleri adı altında susturulduğunu ve meydanın burjuvaziye kaldığını belirtmekteydi ("Tunç Grev Yasağı Kalkmalıdır Dedi", 1972).

ESEV'in Tarabya Oteli'nde düzenlediği toplantıda Melen Hükümeti Maliye Bakanı Müezzinoğlu Türkiye'nin "sanayileşme yolundaki toplum olmaktan" "sanayi toplumu aşamasına geçme aşamasında" olduğunu söyledi. Bu geçiş süreci içinde toplumsal değişmeler mukadderdi. Bu değişmelerin sosyal patlamalara neden olabileceği de biliniyordu. İşte reformların amacı "arzu edilmeyen çatışmalara ve nereye varacağı bilinmeyen sapmalara yol açmasını önlemek amacıyla" çıkarılacaktı. Reformların esas işlevi sanayi toplumuna geçişin zeminini hazırlamaktı (*Yankı*, 1972: 11).

Yine CHP, bu dönemde "büyük iş çevrelerinin adamı" olarak ilan ederek tarım ürünlerinde taban fiyatlarını yükseltmediği gerekçesiyle Ticaret Bakanı Naim Talu hakkında gensoru önergesi verdi. Önergeyi bir tek Demokratik Parti (DP) destekledi. Bu sırada İstanbul Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanı Behçet Osmanağaoğlu da taban fiyatlarının yükseltilmesinin devalüasyona neden olduğunu, bunun yükünü de hayat pahalılığı olarak halkın çektiğini söyledi. Osmanağaoğlu "cesaretle hareket eden Sayın Melen hükümetini tebrik ederiz" diyerek bu konuda Talu'ya ve Melen Hükümeti'ne desteğini sunuyordu. Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan gensorunun reddinin "üreticiler ve ülke hesabına küçümsenmeyecek bir kazanç" olduğunu söylüyordu. CHP'de ortanın solu politikasının önemli isimlerinden Turan Güneş, Talu'ya verilen destek ile ilgili şunları söylüyordu:

> Anlaşıldı ki, bugün uygulanan politika bir taraftan vergi indirimleri, gümrük muafiyetleri, para ve kredi yardımları ile özel sektörü destekleyip, onun kârlarına hiç dokunmamak, buna mukabil, istikrarı da kalkınmayı da köylünün ve işçinin sırtından çıkarmaktır… AP'siz AP politikasının, AP'siz olmuyorsa Süleyman Demirelsiz AP politikasının devamını sağlamanın yollarını arıyorlar. Ticaret ve Sanayi Odalarının Talu'yu desteklemelerinin nedeni budur (*Yankı*, 1972: 8).

Cumhurbaşkanlığı seçimleri sırasında ortaya bir kaos çıktı. Tağmaç'ın emekliye ayrılmasından sonra Genelkurmay Başkanı olan Faruk Gürler, kontenjan senatörü seçilerek Cumhurbaşkanı yapılmak isteniyordu. Ordu içinden kısmen -zira teamüllere aykırı bir şekilde Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan Genelkurmay Başkanlığı'na gelmek isteyen Batur Gürler'in Cumhurbaşkanlığı projesini desteklememişti- ve sivil siyasilerin bir bölümünden destek gören bu projeyi görev süresi dolmak üzere olan Cevdet Sunay da destekliyordu. Ne var ki gerek AP gerekse de CHP Genelkurmay Başkanlarının otomatik olarak Cumhurbaşkanı olduğu bir sistemi normalleştirmek istemiyordu. Yoğun kulis faaliyetleri ve tartışmalar sonunda partilerin desteğini alamayan Faruk Gürler adaylıktan çekilmek zorunda kaldı ve yerine yine eski bir asker olan ancak ılımlı tavrı ile tanınan Fahri Korutürk altıncı Cumhurbaşkanı seçildi. Teamüller gereği Melen'in istifasını vermesi ve yeni Cumhurbaşkanı'nın hükümeti kurmak için yeni bir adaya görev vermesi gerekiyordu. Nitekim de öyle oldu. Melen istifasını verdi ancak son Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Sunay ve Silahlı Kuvvetler içinde Gürler'in Cumhurbaşkanlığı senaryosunu destekleyen klik ile hareket ettiğine tanık olunduğu için (Arcayürek, 1985: 525-526) daha sonra atanması AP tarafından da CHP tarafından da istenmedi. CHP zaten 12 Mart Rejimi'nden duyduğu rahatsızlığı Melen'in şahsında kişiselleştirmişti. Ferit Melen, ÜBYKP'nin Meclis görüşmeleri sırasında, "Ecevit'in dediklerini yaparsam kendimi vatana ihanet etmiş sayarım" diyerek Ecevit'in ve CHP'nin büyük tepkisini çekmişti. CHP Parti Meclisi, Melen Hükümeti'ndeki Bakanları'nı çekme kararı almıştı.[8] Melen'e yönelik bu ortak memnuniyetsizlik sonucu Demirel, Korutürk'e Melen'in yerine Naim Talu'yu Başbakan olarak atamasını önerdi (Toker, 1993: 325).

Devir dergisi Yazı İşleri Müdürü Güngör Mengi de Melen'in gidişini şöyle değerlendiriyordu:

> Melen Hükümeti, demokraside yeri olmayan bir anlayışı benimsemiş, Cumhurbaşkanı seçimi nedeniyle doğan buhran sırasında parlamento dışı güçleri kendine dayanak yapma gafletine düşmüş, demokrasi adına ağır bir kusur, suç sayılacak bir kusur işlemişti. Cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında parlak bir sınav vererek yücelmiş bir parlamentonun güvenini bu durumda daha fazla muhafaza edemeyeceği apaçık ortadaydı (*Devir*, 1973: 4).

Statükodan "Normalleşmeye"

Talu Hükümeti (15.04.1973-26.01.1974) bir "partilerüstü" hükümet olarak değil; ülkeyi seçimlere götürmekle yükümlü bir AP-CGP koalisyon hükümeti olarak ortaya çıktı. Hükümet, 13 AP'li, 6 CGP'li ve beş bağımsız bakandan oluşmaktaydı. Söz konusu olan "Adalet Partisi'nin büyük ağırlığı olan bir koalisyon hükümeti" idi. AP, *iktidara* tekrar kavuşmuştu (*Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1973*). Böylelikle bir bakıma 12 Mart'ın partilerüstü anlayışı sona eriyor; rejim, AP politik hattının dümen suyuna giriyordu. AP-CGP koalisyonunun AP'nin popülist-kalkınmacı çizgisi ve CGP'nin sağ Kemalist devletçi pozisyonu ile "normal zamanlara" doğru bir köprü işlevi görmesi gerekiyordu.

Talu Hükümet programında önceki hükümetler tarafından başlatılan reform çalışmalarının sonuçlandırılacağı, bunu yaparken "doktrinci sapmalardan uzak kalınmasına" özellikle dikkat edileceği vurgulanmaktaydı. Yine programda reformlarla ilgili olarak toprak ve tarım reformu, devlet idaresinin "hızlı kalkınmanın gereklerini sağlayacak" şekilde reforma tabii tutulacağı, KİT'lerin "kamuya en az yük olacak şekilde" ve AET ülkeleriyle rekabet edebilecek seviyeye getirilmesi amaçlandığı belirtilmektedir. Reform teması genel olarak bu başlıklar ile sınırlıdır. Kendini reform hükümeti olarak sunan I. Erim Hükümeti programında reform kelimesi kırk sekiz yerde; II. Erim Hükümeti programında yirmi dört yerde; Melen Hükümeti Programında yirmi yedi yerde ve son olarak Talu Hükümeti programında on beş yerde geçmektedir (Dağlı ve Aktürk, 1988: 255-264). Böylelikle I. Erim Hükümeti ile başlayan "reform furyasının" sonu büyük oranda gelmekteydi.

12 Mart Rejimi'nin ve icraatlarının iki önemli destekçisinin oluşturduğu AP-CGP koalisyonu, burjuvazi için ideal bir seçenek olarak görülmekteydi. Öyle ki, yukarıda değinilmiş olduğu gibi başta Talu isminin kendisi burjuvaziye güven vermeye yetiyordu. Melen Hükümeti döneminde taban fiyatları ile ilgili olarak CHP'nin Ticaret Bakanı Talu hakkında vermiş olduğu gensoru, burjuvazinin tepkisi ile karşılanmıştı. Burjuvazinin Talu'dan yana almış olduğu bu politik pozisyon, AP-CGP koalisyonunda ideal siyasal bileşime kavuşuyordu. CHP içinde ortanın solu hareketinin önemli isimlerinden Haluk Ülman'ın sözleri ile:

> AP ile MGP koalisyonunun ardında büyük iş çevrelerinin büyük desteği vardır. Çeşitli sanayi ve ticaret odalarının Talu hakkında gensoru önergesi verildiği günden başlayarak yayınlanan bildirileri bunun en açık kanıtıdır. Dünya fiyatlarını ancak tarım ürünleri için hatırlayıp kendi mallarını çeşitli teşvik ve koruma tedbirleriyle üretip satan iş çevreleri, sermayelerinin ve özvarlıklarının üç-beş misli kârı korumak çabası içinde, Türkiye'deki ekonomik ve toplumsal

> kalkınmanın yükünü tarım kesiminin üzerine yüklemek istemekte ve taban fiyatları politikasıyla zaten bunu uygulamakta olan bugünkü hükümeti yürekten desteklemektedirler (*Yankı*, 1972: 8).

14 Ekim 1973 seçimleri Gevgilili'nin ifadesiyle "kentin seçimidir" (*Milliyet 1973 Yıllığı*, 1975: 56). Bu seçimler sınıfsal pozisyonların belki de hiç olmadığı kadar berrak bir şekilde ortaya konulduğu ve savunulduğu seçimdir. CHP içinde ortanın solu hareketinin önde gelen teorisyenlerinden ve Ecevit'in danışmanlarından Turan Güneş'in ifadesiyle:

> Vatandaşlar ilk defa böyle bir tercihle karşı karşıyadırlar. Sıhhatli olan budur. AP'nin modeli eski DP kitlesini parçalamıştır. Yeni DP ve Milli Selamet Partisi bu hızlı kapitalist değişme sürecine ayak uyduramayan sınıfların partisi olmaktadır. MGP ise, AP modelini büyük sermaye çevrelerine bazı bakımlardan daha az alerjik isimlisi diye takdime gayret ediyor. İkna edebilecek mi bilmiyorum (*Yankı*, 1973: 5).

Aşağıda, 12 Mart Rejimi'nin sonunu ilan eden 14 Ekim 1973 seçimlerine gidişte MHP, DP, MSP, CHP, CGP ve AP'nin sınıfsal ilişkileri nasıl yöneteceklerine dair siyasal projeleri özellikle seçim bildirgeleri ve kısmen parti programları üzerinden ortaya konulacak. Böylece, 12 Mart Rejimi'nin hangi anlamda parti politikalarını etkilemiş ya da etkilememiş olduğunu, kendinden sonraki döneme nasıl bir siyasi manzara bıraktığı gösterilecek.

MHP, faşizan tonlarda Türk milliyetçiliği ülküsü üzerinden, "Türk için Türk'e göre, Türk tarafından" "kudretli ve müreffeh büyük Türkiye'yi" inşaya soyunmuştu. MHP'nin dokuz ışık adı verilen programatik-ideolojik ilkeleri şunlardı: Milliyetçilik, Ülkücülük, Ahlâkçılık, Toplumculuk, İlimcilik ve Halkçılık, Hürriyetçilik, Köycülük, Gelişmecilik, Endüstricilik ve Teknikçilik. MHP, devletin komünist ve faşist bir şekilde örgütlenmesine karşı olduğu gibi liberal-kapitalist örgütlenmesine de karşıydı. MHP hem milliyetçi hem de millet çıkarını ferdin çıkarı üstünde tutan bir toplumculuk (milliyetçi-toplumculuk) ile maluldü. Sınıf meselesini, iş bölümü ve uzmanlaşmanın tabii bir neticesi olarak görüyordu. Ancak sınıfların özerk örgütlenmelerine değil; korporatist niteliği haiz mesleki iş bölümüne göre temsil edildikleri ve devletin sınıfların üstünde ve yalıtık bir şekilde "devlet baba" edası ile çıkarları uzlaştırdığı bir siyasal sistem öngörülmekteydi. Alarmist bir anti-komünizmden gıdalanan MHP, komandoları aracılığı ile Hitler gençliğini ve Mussolini'nin kara gömleklilerini andıran –temel motivasyonu komünizmle mücadele olan- paramiliter nitelikte bir örgütlenmeye de gitmişti. Tek başkan ve tek meclis esasına dayalı bir "milli demokrasi" vizyonu söz konusuydu. Milli demokrasinin yanında, halkın sermayeye ortaklığının sağlanması, kooperatifçilik,

halka açık şirketler yoluyla mülkiyetin yaygınlaştırılması anlamında "iktisadi demokrasiyi" inşa etme amacından söz edilmekteydi. Kalkınmayı bir beka sorunu olarak kodlayan MHP, ağır sanayiye dayalı topyekûn kalkınma hedefini açıkça belirtmişti. Bununla birlikte milletin organik özü olarak köy, tarım ve köylü meselesi de MHP'nin programında önemli bir yer kaplamaktaydı. MHP, milliyetçi ve komünizm hassasiyeti yüksek küçük köylülüğün, taşra ve kentlerdeki tarım ve ticaret ile ilgilenen küçük burjuvazinin temsiline soyunmuştu (*Kudretli, Müreffeh ve Büyük Türkiye için MHP Programı*).

AP'den kopanlardan oluşan DP, büyük toprak ve tarım burjuvazisi ile köylülüğe, küçük ve orta boy tüccar ve taşra burjuvazisine seslenmekte, Celal Bayar'ı da mitinglere çağırarak Menderes'in DP'sinin anısını politikleştirerek oy kazanma hesabındaydı. "1946 hareketinin mana ve felsefi etrafında elele" alt başlığı ile hazırlanan 1973 DP seçim bildirgesine baktığımızda; 12 Mart öncesi ortaya çıkan "anarşinin" devletin zayıflığından kaynaklandığını ileri süren ve AP tarafından da paylaşılan otoriter-sağ argümanının yinelenerek "kudretli devlet" talebinde bulunulduğunu görürüz. 12 Mart öncesinde devlet otoritesinin sarsıldığı, devlet organları arasındaki ahengin bozulduğu, kanun ve nizamın ortadan kalktığı bir durum söz konusuydu. Özellikle 27 Mayıs sonrasında milli iradeyi frenleyici işlevler üstlendiği ileri sürülen bürokraside ve devlet idaresinde reform vaadinde bulunulmaktaydı. Komünizmle etkili mücadele de en önemli taahhütlerdendi. Anayasa'nın dibacesindeki "direnme hakkının" "isyan hakkı" olmadığı, "sosyal devletin" sosyalist devlet anlamına gelmediği ve Anayasa'nın sosyalizme kapalı olduğu, Türk Devleti'nin milliyetçi olduğu Anayasa'da açıkça yer almalıydı. Bayrak ve İstiklal Marşı'nın Anayasa'da yer alarak teminata kavuşturulacağı vaat edilmekteydi. DP büyük toprak sahiplerinin sözcülüğünü yapmaktaydı. 12 Mart Rejimi altında DP'nin karşı çıktığı bir değişiklikle kamulaştırma ile ilgili 38. maddedeki "gerçek değeri" ifadesi "vergi değeri" ile değiştirilmiş ve taksit süresi 10 yıldan 20 yıla çıkmıştı. Büyük toprak sahiplerinin sözcülüğüne soyunan DP, bu değişikliklerin mülkiyet ve miras haklarını zedelediğini ve değiştirilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Millet iradesi önünde baraj niteliğindeki senato, tabii senatörlük, kontenjan senatörlüğü kaldırılmalıydı. Cumhurbaşkanı millet tarafından tek seferliğine seçilmeliydi. Referandum (halk oylaması) müessesesi getirilmeliydi. DP, özel kesime öncelik veren bir karma ekonomi taraftarıydı. AP'nin 1970 yılında getirdiği ve burjuvazinin tepkisini çeken Finansman Kanunu'nun bir kısmı ıslah edilecek diğer bir kısmı ise tamamen kaldırılacaktı. Büyük burjuvazinin desteklediği halka açık şirketler oluşturulacaktı. İDT halka açık şirketlere dönüştürülecekti. Küçük ve orta ölçekli burjuvazinin ya da "esnaf ve sanatkârların" toplumun "istikrarlı, sağlam, başarılı, mazbut ve nizama bağlı" ve bu nitelikleriyle "demokrasinin en güvenilir teminatı" olduğu kabul

edilmekteydi. Bu bakımdan bu sınıfa vergi ve kredi kolaylıkları sağlanacağı belirtilmekteydi (*Demokratik Parti 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). DP, AP'nin popülist-kalkınmacı ve kapsayıcı hegemonya projesi içindeki çatışmaları yönetemeyerek gittikçe sanayi burjuvazisinden yana taraf tutması nedeniyle kendilerini sahipsiz hisseden taşradaki büyük toprak burjuvazisi, küçük ve orta boy tüccar ile küçük burjuvazinin partisiydi. Milliyetçi-mukaddesatçı, çoğunlukçu demokrasiden yana, ticaret ve tarım odaklı birikimi önceleyen bir siyasal projeye sahipti.

Milli Selamet Partisi (MSP), 12 Mart sürecinde kapatılan MNP'nin devamı olarak kuruldu. AP'nin son kertede tekelci sanayi burjuvazisini kayıran yaklaşımına karşı, Erbakan'ın MSP'si ise tekelci, faizci, montajcı, Batıcı-seküler, komprador-mason olarak nitelendirdiği İstanbul-Ankara-İzmir burjuvazisine karşı Anadolu'nun yerli ve hakiki küçük taşra tüccarı, imalatçı ve esnafı ile muhafazakâr köylü ve işçi kitlelerini üçüncü yolcu-ağır kalkınmacı ve İslamcı tonu ağır basan bir hegemonya projesi etrafında örgütlemeye çalıştı. Sınıfsal çatışma eksenini AP'nin büyük sanayi meftunluğuna ve "renksiz" liberalizmine karşı kurarken; kültürel-ideolojik kutuplaşmayı AP'nin ılımlı-muhafazakârlığı ile DP'nin milliyetçi-mukaddesatçılığı'na karşı İslamcı bir mevziden kurdu. MSP, ağır sanayi odaklı maddi kalkınma ile Sünni islamın kültürel kodları üzerinden manevi kalkınmayı bir arada götürmeyi hedefleyen bir siyasal projeye sahipti. Özel mülkiyete karşı olmamakla birlikte, "cemiyeti feda eden kapitalist görüşlere karşı olduğumuz gibi cemiyeti esas alıp ferdi feda eden sosyalizmin her çeşidine karşıyız" diyerek üçüncü yolculuğunu açık bir şekilde dile getirmekteydi (*MSP 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). Zira kapitalizm de sosyalizm de materyalist ve menfaatçiydi. Osmanlı devrini yücelten, ümmet içinde Türklüğe *primus inter pares* bir statü atfeden ve kendini milletin organik özü olarak tarif eden "milli görüş", taklitçi zihniyete ve kültür emperyalizmine karşı bir kalkan işlevi görecekti. MSP, gayrı millî bir teşekkül olan Ortak Pazar'a girilmesine karşıydı. Ortak Pazar, ekonomik bağımsızlığı ortadan kaldıracak, tek bir devlete dönüşerek Türklüğe ait olanları silecek, milli iradeyi yok sayacak ve hâlihazırda cılız bir gelişme gösteren Türk sanayini ortadan kaldıracaktı (*MSP 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). Gevgilili (*Milliyet 1973 Yıllığı*, 1975: 59)'nin dikkat çektiği gibi 1971 Rejimi altında kapatılan Milli Nizam Partisi (MNP)'nin yerini çok kısa bir süre içinde MSP almış ve MNP'nin örgütünü devralarak 1973 seçimlerine etkili bir kampanya ile dâhil olmuştu. TİP'e ise aynı şans verilmemiş, TİP yöneticileri ağır cezalar alarak siyaset sahnesinden çekilmek zorunda bırakılmıştı. Dolayısıyla 12 Mart Rejimi altında kapatılan iki parti, farklı uygulamalara maruz kalmış olmaktaydı. MSP, sınıfsal ve kültürel-ideolojik meseleleri birlikte politikleştirerek AP tabanını parçalamayı başardı.

Ecevit ve CHP'si 14 Ekim 1973 seçimlerine "Ak Günlere" adını verdikleri seçim bildirgesi ile girdi. Bildirgenin en önemli vaadi, karma ekonomi modeli içinde devlet ve özel sektörün yanında, işçilerle köylülerin ortak olacakları teşekküllerden oluşan bir üçüncü sektör olarak halk sektörünün kurulmasıydı. Ecevit, ülke içindeki kalkınma sorununu demokratik bir çerçeve içinde sermayeyi tabana yayarak çözmek niyetindeydi. Sermayeyi tabana yaymak, sermayeyi, iktisadi egemenliği elinde tutan sınıfların elinden alarak halka vermek anlamına gelecekti. Bildirgenin alt başlıklarından birinin "Egemen sınıflar demokrasisinden kütle demokrasisine" adını taşıması oldukça anlamlıydı. Halk sektörü, köylü kooperatiflerinin, sendikaların, yurt dışında çalışan işçilerin kurduğu örgütlerin yatırımlarından oluşacaktı. Büyük sermayenin tekelleşme eğilimi artmaktaydı. Bildirge açıkça küçük ve orta boy işletmelerin tekelci burjuvazi tarafından ezilmesinin engelleneceği vaadinde bulunuyordu (*Ak Günlere Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi*, 1973). Ecevit, en başından beri 12 Mart hareketini mahkûm etmiş ve hatta muhtıranın, yükselmekte olan ortanın solu hareketine ve kendisine karşı yapıldığını söylemiş, sonraki süreçte de 12 Mart ile ilgili eleştirilerini sürdürmüştü. Ecevit seçim kampanyasını, büyük oranda tekelci büyük burjuvazi ile köylülük, işçi sınıfı ve küçük burjuvazinin ilerici unsurlarından oluşan bir halk arasındaki siyasal kutuplaşma üzerine bina etti. AP'nin anti-bürokratik, milli iradeci sağ popülizmine karşı Ecevit de bürokratik reformculuğu reddeden tekelci sermaye-halk karşıtlığı üzerinden sol-popülist bir hegemonya projesi inşasına soyundu. Ecevit'in bu sol-popülist kampanyası aynı zamanda 12 Mart'ın reddi üzerine de kurulmuştu. 12 Mart, tekelci sermayenin gerçekleştirmeyi isteyip de AP iktidarı eli ile gerçekleştiremediği hukuki-idari düzenlemeleri gerçekleştirmişti. Buna mukabil, geniş halk yığınlarının yönetim süreçlerine demokratik katılım imkânları kısıtlanmış, halkın sesi kısılmıştı. Ecevit (*Milliyet 1973 Yıllığı*, 1975: 20)'in ifadeleriyle:

> Bazı büyük iş çevrelerine çok rahat geldi bu dönem… Ekonomik ve sosyal açıdan en sağcı iktidarların bile demokrasi tam işlerken göze alamadığı ve alamayacağı kolaylıklar bu dönemde sağlanır oldu büyük iş çevrelerinde… Adalet Partisi iktidarının düşünebildiğinden çok daha ileri "teşvik tedbirleri" ile devletin ve milletin tüm kaynakları tepsi tepsi sunulur oldu kendilerine … Halkın sesi kısılırken onların sesi yükseldi. "Reform" adı altında çıkarlarına çıkar katmağa başladı. Dişlerine göre olmayan memurlar işlerinden atılmağa başladı.

Yine Ecevit (*Devir*, 1973: 4)'in sözleriyle:

> Demokrasi, bütün halkın sesini duyurabildiği ve devlet yönetimine ağırlığını koyabildiği rejimdir. Oysa Türkiye'de büyük çiftçinin sesi duyulur, büyük işadamının sesi duyulur, küçük çiftçinin sesi, köylünün sesi duyulmaz…

Burjuvazinin kalemşorları sol-popülist bir çizgiye oturan Ecevit CHP'sine sürekli sataşma halindeydi. Ecevit CHP'yi "bürokrat" partisi olmaktan çıkararak sol-popülist bir biçimde sınıfsal olarak, ilerici küçük burjuvazi unsurları ile küçük köylülük ve işçi sınıfı partisi haline getirmeye çalıştıkça ve siyasal çatışma eksenini tekelci büyük burjuvazi ile halk arasında kurdukça, özellikle büyük burjuvazinin ve sanayi burjuvazisinin tepkisini çekmekteydi. Ecevit seçim kampanyasında sınıfsal temaları cömertçe kullanırken burjuvazinin de kendi sınıf pozisyonunun savunusunu agresif bir şekilde yapması gerekmekteydi. *Devir* başyazarı Altemur Kılıç (*Devir*, 1973: 3) burjuvaziyi şu "çetin mücadeleye" çağırıyordu:

> Hür teşebbüs, Anayasa'da tescil edilen yeri ve büyük gücü ile artık şunun veya bunun lûtfu sayesinde yaşamak çarelerini aramamalıdır. Bunun İçin de simdi başlamakta olan çetin mücadelede, seçimlerde ve sonra, hür teşebbüsün kesin olarak yerini belli etmesi gereği vardır. Hür teşebbüs artık "a politik" olamaz.

12 Mart öncesi sol yükselişin en önemli müsebbiblerinden addedilen CHP, 12 Mart öncesi döneme dönülemeyeceğinin farkına varmalıydı. 12 Mart, sol siyasetin etkili olabilme imkânlarını ortadan kaldırması anlamında tarihsel bir kırılmayı imlemekteydi. Güngör Mengi (*Devir*, 1973: 4)'nin sözleri ile: "CHP artık 12 Mart öncesi solunun metod ve araçlarının bundan böyle de kullanma alışkanlığından kurtulma zamanının geldiğini anlamalıdır. Türkiye'nin, kamuoyu ile, yasalara dayalı tüm kurumları ile 12 Mart öncesi solu reddetmiş olduğunu görmelidir."

CGP, CHP'nin bir sol-popülist partiye dönüşmesine karşı çıkan merkezci, sağ-Kemalist, solidarist-korporatist, statükocu bürokratik unsurların partisi olarak kuruldu. Parti, taban desteği bir hayli zayıf, küçük burjuvazi ile büyük burjuvazinin devletçi refleksler etrafında bir araya geldiği bir kadro partisi hüviyetindeydi. Başta Turhan Feyzioğlu olmak üzere bu ekip, 27 Mayıs sürecinde DP'ye karşı hürriyet savaşımı vermiş, liberalizmin bayraktarlığını yapmıştı. Hatta 27 Mayıs ile toplumsal vurgusu belirgin bir liberal hegemonya projesinin inşasında organik aydın işlevi görmüştü. Buna mukabil 27 Mayıs'ı izleyen süreçte, sol siyasallaşma güç dengelerini sarsmaya başladığında bu ekip devleti koruma refleksi ile hareket ederek anti-komünist bir çizgide yeniden konumlandı. 27 Mayıs'taki reformist tavırdan eser kalmamış, hızla statükocu bir konum alınmıştı. Parti'nin adındaki güven kelimesi bile komünizm korkusunun hâkim sınıflarda neden olduğu korku ve güvensizlik duygusunun nazım rol oynadığı alarmist bir halet-i ruhiyeyi yansıtıyordu. Kendisini "macera partisi değil; huzur partisi" olarak sunan (*Cumhuriyetçi Güven Partisi 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973) CGP, sol akımlara karşı bir dalgakıran işlevi görmek amacındaydı. "Kayalıklara doğru sürüklenen devlet gemisinin rotasını selamet limanına çevirmeğe" aday bir

partiydi (*Cumhuriyetçi Güven Partisi 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). Bu ekip, proaktif değil, reaktif bir siyasal tavır içinde özellikle devlet katında ve bürokrasi içinde anti-komünizmi seferber etmeye yönelik bir var oluş ilkesi tanımladı. CGP, biçimlendirdiği sağ, otoriter, solidarist bürokrat modelin -daha sonra 12 Eylül ile şahikasına ulaşacak- kalıbını döktü. Partinin kadrosu komünizmi önlemeye memur edilmiş bürokratik nitelikleri belirgin bir politik seçkin pozisyonundaydı.

AP 1973 seçimlerine 12 Mart'ın reformcu damarının ve kitle desteğinden yoksun partiler üstü hükümetlerin başarısızlığının getirdiği bir özgüven ile giriyordu. Bu bakımdan kalkınma, istikrar ve sosyal güvenlik talep eden toplumsal kesimlerin kendisini destekleyeceğini umuyordu. Bu nedenle popülist-kalkınmacı hegemonya projesine -radikal sol muhalefet de ezildiğine göre- kaldığı yerden devam edebilmeyi hesaplıyordu. 1973 seçim bildirgesini de bu saiklerle hazırladı. Kendisini "halk için, halk yolunda, halkın halktan farksız hizmetlisi" olarak sunan AP, "sistemin mihveri milli iradedir" diyordu. "Büyük ve Güçlü Türkiye" yolunda "siyasi ve ekonomik istikrar" müjdeliyor; "komünizm ve aşırı cereyanlar ile amansız mücadele" vaat ediyordu. AP, milli iradenin önündeki tüm engelleri kaldırma hedefindeydi. Tabii senatörlüğün kaldırılması, halk oylamasının getirilmesi, eski DP'lilerin affı ve seçilme haklarının iadesi hep, milli iradenin önündeki bariyerlerin kaldırılması anlamına geliyordu. Aşırı hürriyetlerin önünü "hürriyeti yok etme propagandası yapmak hürriyeti yoktur" ilkesi ile kesiyor; "müessir devlet" olma hevesini idarede yapılacak ıslahata bağlıyordu. İktisadi sistem olarak özel ve devlet sektörlerinin birbirinin tamamladığı karma ekonomik sistemden yanaydı. 27 Mayıs'ın mirası sosyal adalet ilkesinden vazgeçilmemişti. Yine 27 Mayıs ile uyumlu bir şekilde, "sosyal adalet… sosyal grupların birbirine zıt, devamlı menfaat mücadelesi halinde bulunmalarını önleyen ve bu gruplar arasındaki ahenk ve işbirliğini sağlayan bir araç olarak" görülmekteydi. Çalışan sınıfların topyekûn kalkınmadan daha fazla pay alması, sosyal refah devletinin kurulması ve her vatandaşın "sosyal güvenliğe" kavuşması önde gelen hedeflerdendi. "Türk kalkınmasının itici gücü sanayileşmedir" denerek sanayileşmeye verilen nazım rol korunmaktaydı. Beyannamede altı çizilmesi gereken noktalardan biri, İİS'den ihracata dayalı birikim stratejisine doğru yönelme arzusuydu. AP, ÜBYKP'de ithal ikamesi ile ilgili esasın değiştirilerek yerine "ihraç gücünü esas alan bir kriter" konacaktır demekteydi. Sanayileşme süreci de ithalata dönüklükten ihracata dönüklüğe çevrilecekti. En önemli oy kaynaklarından köylü de unutulmamıştı. Türk köylüsü de iktisaden güçlendirilerek "rejimin temel direği" haline getirilecekti. Tarımda endüstrileşmeyi ve modernizasyonu esas alan bir "yeşil plan" uygulanacaktı. Sosyal güvenlik sisteminin "bütün grupları", özellikle "çalışanları, hizmetlileri, tarım sektöründe her yaşta emek verenleri, esnaf ve sanatkarları, sosyal

hizmet ve güvenlikten mahrum 25 milyona yaklaşan" köylüyü kapsayacak şekilde genişletilmesi sağlanacaktı. Yine "sosyal sınıflar arasındaki dengeyi sağlamlaştırmak için" işçi, memur, emekli dul ve yetimin satın alma gücünün artırılmasına çalışılacaktı. Ayrıca, "ulusun temel yapısını teşkil eden" esnaf ve sanatkarların güçlenmesine özel önem verilecekti. Kalkınma köyden başlayacak, nimetleri köylü ile pay edilecekti. "Halktan kopmuş kişi ve zihniyetler… köyü bilmeden…onun kaderini kendi kaderi yapmadan "köy ve köylü sorunlarını çözemezler." "Adalet Partisi; köylüsü, kentlisi, işçisi, memuru, esnafı, serbest meslek erbabı, tüccarı, sanayicisi, kadını, erkeği, genci ve ihtiyarı ile milleti bir bütün sayar… milleti birbirine düşürmek için hiçbir sebep ve mazeret tanımaz" (*Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1973*, t.y.). AP, popülist-kalkınmacı söyleminden vazgeçmiyor, sosyal adalet, sosyal güvenlik ve refah söylemini de terk etmiyordu. İstikrar vaadiyle en önemli iktidar adayı olduğunun bilincinde, kapsayıcı hegemonya projesine 12 Mart'ın yarattığı yeni şartlar altında, kaldığı yerden devam edebilmeyi umuyordu.

Sınıf pozisyonlarının ve temsil biçimlerinin berraklaştığı bir seçim döneminde burjuvazi de bu konuda açık olmalıydı. Burjuvazi hangi partileri etkili bir şekilde destekleyeceğini netleştirmeliydi. İki doğal müttefik AP ve CGP olarak temayüz etmekteydi. AP, kitle desteğini devşirme noktasında en önemli parti olma özelliğini korurken, CGP bir "kitle partisi" değildi ve daha ziyade "küçük hür teşebbüs mensupları, bürokratlar ve aydınlar" tarafından desteklenecekti (*Devir*, 1973: 15). Bu bakımdan bu iki parti, burjuvazinin sözcüleri, temsilcileri olarak ortaya çıkmaktaydı. Kılıç (*Devir*, 1973: 15)'ın sözleri ile:

> İş çevrelerine gelince, bunların desteği AP ile CGP arasında bölünecektir.
>
> Bugün AP ve CGP, Hür Teşebbüs rejimine temel felsefeleri itibarile inanan partilerdir. Hür Teşebbüsün görevi de bu partileri desteklemek olmalıdır. Bunda çekinilecek, gizlenecek bir taraf yoktur. Bütün demokrasilerde hür teşebbüs, özgürlüğü ve özgürlük düzenini sürdüreceğine inandığı partileri tutar!.. (*Devir*, 1973: 3).

Yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi 12 Mart'ın dördüncü hükümeti olan AP-CGP koalisyonu, burjuvazi için ideal-tipik bir hükümet idi. Ancak ortada bir gerçek vardı ki o da CGP'nin oy potansiyelinin sınırlı olacağının başından itibaren bilinmesiydi. AP'nin ise 12 Mart'ta yaşananlara rağmen kitle partisi hüviyetini koruduğu düşüncesi hâkimdi. Öyle ki sandıktan AP'nin birinci parti olarak çıkacağı umulmaktaydı. Arzulanan senaryoya göre AP iktidar olacak, CGP ise parlamentoda "denge" unsuru olarak varlığını sürdürecek, burjuvaziye *güven* vermeye devam edecekti. Kılıç (*Devir*, 1973: 3)'ın sözleri ile:

> Eğer koalisyonların, bugünkü koşullar altında ve bizim kişilerimizle uzun süre yürüyebileceğine inansa idik bir AP-CGP koalisyonunu cidden arzu ederdik. Birçok müşterek tarafları olan iki parti, birbirlerini tamamlayabilir ve bir dönem için de faydalı olabilirdi. Ancak daha gerçekçi bir yaklaşımla CGP'nin kuvvetli bir denge partisi olarak Parlâmentoda yerini alması ile birlikte Adalet Partisi'nin iktidarı tek başına almasını, gene pratik faydaları bakımından zarurî görüyoruz. Seçmenlerin de işi bu açıdan değerlendirmeleri gerekir.

Büyük burjuvazinin, CHP'nin yeni sol-popülist yörüngesinden rahatsız olduğu aşikârdı. Nasıl ki AP sağ-popülist bir tarzda siyasal çatışma eksenini millet-bürokrasi arasında kurduysa; Ecevit de aynı çelişmeyi sol-popülist bir şekilde bu kez halk-tekelci burjuvazi olarak formüle etmişti. Yukarıda örneklerini gördüğümüz sert çıkışlar ve büyük burjuvaziyi rantçı, kolaycı olarak itham etmek kolay hazmedilebilecek hususlar değildi. Ecevit'in sol-popülist projesi nereye uzanacağı belli olmayan, maceracı ve tekinsiz addediliyordu. CHP'nin seçimi kazanması en az istenen sonuç olacaktı. Kılıç (*Devir*, 1973: 3)'ın ağzından: "Bu satırların yazarı, açıkçası CHP'nin seçimleri kazanmasını arzu etmemektedir. Kanımızca Türkiye'nin şu sırada Allende veya Yugoslav modeli bir sosyalizm denemesi yapmakla kazanacağı hiçbir şey yoktur, aksine kaybedeceği çok şey vardır."

Ancak tüm bu çağrılara ve uyarılara rağmen kitleleri yönetim süreçlerine katılmaya çağıran Ecevit CHP'si, 14 Ekim 1973 seçimlerinden birinci parti olarak çıktı. Bu sonuçta hiç kuşkusuz AP yedeğindeki oyları bölen MSP, MHP, CGP gibi diğer sağ partilerin de rolü büyüktü. CHP %33,3 oy oranı ile 185 milletvekili, AP %29,8 oy oranı ile 149 milletvekili, DP %11,9 oy oranı ile 45 milletvekili, MSP %11,8 oy oranı ile 48, MHP %3,4 oy oranı ile 3 milletvekili kazandı.[9] Seçim sonuçları, siyasal alanı daraltan 12 Mart çizgisinin yenilgisi olarak değerlendirildi. Zira Ecevit cephesi siyasal katılımın önünü açacak "öz yönetim" modelleri ve yönetimde daha fazla halk retoriği ile 27 Mayıs'ın kapsayıcı ve aktif rızaya dayalı hegemonya projesinin restorasyonunu ve derinleştirilmesini vazeden bir siyasal proje ile kitlelerin önüne çıkmıştı. 12 Mart Rejimi sona erdikten sonra da politik antagonistlerin pasifikasyonu ve 27 Mayıs'ın sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinden kitlelerin dışlanması, sol-radikalizmi sona erdirmek şöyle dursun; paradoksal bir şekilde sol-radikalizmin kitleselleşmesine hizmet etti. Siyasal projeden otoriter yöntemlerle dışlanan kitleler sol/sosyalist projelerin çekim alanına girdi. 12 Mart, sol siyaset alanının daraltılması operasyonu olmasına rağmen; izleyen süreçte (1974-1980) tam tersi sonuçlara neden olarak solun tarihsel olarak en fazla kitleselleştiği bir döneme kapı araladı. Öyle görünüyor ki, 12 Mart bu anlamda da başarısız oldu.

Sonuç Yerine

Bu çalışma Türkiye siyasi hayatının az çalışılmış bir dönemi olan muhtıranın verildiği 12 Mart 1971 tarihi ile açılıp genel seçimlerin yapıldığı 14 Ekim 1973 tarihi ile son bulan ve 12 Mart Rejimi olarak adlandırılabilecek bir dönemi mercek altına almıştır. Güvenlik ve reform temalarının belirleyiciliği altında şekillenen bu dönem bu çalışmada reform başlığı altında ele alınmıştır. Temel argüman, 12 Mart döneminde gündeme gelen reform temasının esas itibariyle 27 Mayıs'ın getirdiği sosyal hakçı-Keynesçi hegemonya projesinden kopan kitlelerin yeniden içerilebilmesini sağlayabilecek, mevcut hegemonya projesini yeniden hegemonikleştirecek bir çaba olduğu yönündedir. 12 Mart Rejimi hükümetlerine bakıldığında reform vaatleri ile başlayıp güvenlikçi stratejiler ile son bulan bir çizginin izleri sürülebilir.

I.Erim Hükümeti reformculuk iddiası ile iş başına geldi; ancak reformları kısa vadeli çıkarlarına aykırı gören burjuvazi, sağ siyasal aktörler ve ordu içindeki statükocu kanat, reformların geri püskürtülmesini sağladı. II. Erim Hükümeti dersini almıştı. Yeni kabine ve program söz konusu toplumsal olarak anlamlı güçler ile uzlaşı yolunu seçerek reform konusunda sessizliğe büründü. Melen Hükümeti açık bir şekilde anti-komünist bir çizgi izledi ve ordu etkisine de daha açık oldu. Talu hükümeti AP ve CGP çizgisi temelinde 12 Mart Rejimi ve içindeki reformcu tehlikenin "kazasız belasız" atlatıldığını, AP'nin ordu karşısında eski etkisine yeniden kavuştuğunu gösteren bir "normalleşme" işareti olduğunu gösterdi.

14 Ekim 1973 seçimleri 12 Mart'ın siyasal mirasının muhasebesi anlamına geldi. Ayrıca bu seçimler sınıfsal pozisyonların billurlaştığı, sınıf siyasetinin siyasi partiler arasındaki temel çatışma eksenlerini şekillendirdiği özgün bir örnek sunuyordu. Dahası seçimler 12 Mart 1971 Rejimi sırasında gündeme gelen reform siyasetinin başarısızlığının da tescil etmiş oluyordu. MHP, milliyetçilik üzerinden anti-komünizm vurgusu bir hayli yüksek bir siyaset arayışı içinde kırlarda küçük köylülüğün ve kentlerde küçük burjuvazinin temsilciliğine oynadı. DP, AP'den umduğunu bulamayan büyük toprak ve tarım burjuvazisi ile taşra burjuvazisine yaslanma amacındaydı. MSP, Anadolu'nun küçük taşra tüccarı, esnafı ve imalatçısına kendini dayandırdı. Ecevit ise büyük sermayeye karşı köylülüğün, işçi sınıfının ve küçük burjuvazinin özlemlerine seslendi. CGP özellikle devlet aygıtı içindeki bürokratik unsurları, büyük burjuvaziyi ve küçük burjuvaziyi hedef kitlesi olarak belirledi. AP, sınıfsal tabanı ile ilgili bir değişikliğe gitmeyerek hem büyük burjuvaziyi, işçi sınıfını hem de küçük köylülüğü aynı anda yedeğine alma uğraşı içindeydi. Bu seçimlerde Ecevit'in halkçı programının başarısının nedenlerinden birinin 12 Mart'ın halksız (reformsuz olarak da okuyabilirsiniz) operasyonları olduğu da söylenebilir.

12 Mart 1971 Muhtırası'nın vaatleri arasında yer alan toprak, vergi, enerji ve doğal kaynaklar gibi tabi sınıfları kapsayarak içerecek hiçbir reform tasarısının gerçekleşmemesi, 12 Mart Rejimi altında reform siyasetinin başarısız olması anlamına geldi. 12 Mart Rejimi icraatları açısından kitle seferberliğini ve rızasını göz ardı ederek hegemonyacı bir siyaset izleme şansını yitirdi ve icraatlarına ulusal-popüler içerik kazandırmakta yetersiz kaldı. Böylece 12 Mart Rejimi, genel çıkar ile tikel çıkarları mezcedebilecek tutarlı bir hegemonya projesine dönüşemeyerek teknokratik-bürokratik düzeyde bir güvenlik operasyonu kalmakla yetindi.

Bir diğer önemli nokta; 12 Mart'ı "ara rejim" olarak değerlendiren analizlerin 12 Mart'ı olup biten askeri-bürokratik bir müdahale olarak kavrama eğiliminde olmasıdır. Oysa 12 Mart, 27 Mayıs'ın getirdiği hegemonya projesini sınıf mücadelelerini güvenlikleştirecek şekilde restore etmiş ve bir sonraki döneme bu yeni haliyle miras bırakmıştır. Bu bakımdan, 12 Mart, etkileri ve icraatları itibariyle sürekli kılınmıştır. 14 Ekim 1973 seçimleri sonucu dönülen "olağan" koşullarda da yürürlükte kalacaktır. Bu minvalde, 1970'lerde bilhassa sınıflar arası mücadelelerin kitleselleşmesinin ve keskinleşmesinin nedenlerini -kuşkusuz diğer faktörlerle birlikte- 12 Mart Rejimi'nin sınıf mücadelelerini gayrı-meşrulaştıran ve güvenlikleştiren mirasında aramak gerekir. 12 Eylül'e gidişte yaşanan "organik kriz" 27 Mayıs'ın getirdikleri kadar 12 Mart'ın getirdiklerinin de krizidir. 12 Mart 1971 sonraki dönemi bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Sonnotlar

[1] Bu çalışma yazarın doktora tezine dayanmaktadır. Bkz. (Subaşi, 2018). *Mülkiye Dergisi*'nin hakemlerine değerli eleştiri ve önerileri için teşekkür ederim.

[2] Koçaş (1978: 41-44; 53-55) anılarında Muhtıradan sonra Genelkurmay Başkanı'nın daveti üzerine kendisi ile görüştüğünü ve partiler üstü hükümetin kurulması için önerilerde bulunduğunu ve özellikle hükümeti teşkil edebilecek kişiler üzerinde Tağmaç ile birlikte durduklarını anlatır. Tağmaç, Koçaş'tan İsmet Paşa'yı yanlarına çekmesini isterken İsmet Paşa da ordu içindeki eğilimleri öğrenmesi için Koçaş'ı Tağmaç ile görüşmeye göndermişti.

[3] Koçaş (1978: 104-105) anılarında MİT'in bu konu ile ilgili olarak Atilla Karaosmanoğlu'na şüphe ile yaklaştığını, tereddüdünü Başbakan Nihat Erim ile paylaştığını belirtir. Koçaş konudan haberdar olduğunda Karaosmanoğlu'nun Dünya Bankası'ndan geldiğini, MİT'in bu konuda herhalde CIA'den daha duyarlı olamayacağını alaycı bir şekilde anlatır. Bu anekdot, anti-komünist alarmizmin devlet katında ne derece etkili olduğunu göstermesi açısından özellikle önemlidir.

[4] Muhtemelen Cumhurbaşkanı da Karaosmanoğlu'nun Sosyalist Kültür Dernekleri'nin kurucu üyeleri arasında olması dolayısıyla MİT'in bu isme şüphe ile yaklaşmasından etkilenmişti. Bu nedenle Başbakanlık'tan önce bir devlet bakanlığında görevlendirilmesini istemişti.

[5] Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Topaloğlu, Türkiye Kömür İşletmetleri'nin Genel Müdürü ve iki yardımcısı hakkında kendisine gelen yolsuzluk ihbarının gerçekleri yansıttığını görünce bu konu ile ilgili bir kararname hazırladı. Ancak kararname iki AP'li Bakan Doğan Kitaplı ve Haydar Özalp tarafından imzalanmadı. Erim de bu konuda Topaloğlu'dan yana bir tavır almadı. Topaloğlu bu durumu Başbakanın kendisine karşı güvensizliği olarak yorumlayarak istifa yolunu seçti (Altuğ, 1973: 166-170).

[6] Koçaş (1978: 395) anılarında Sait Naci Ergin'in Yapıkredi Bankası Yönetim Kurulu üyesi olduğu ve bu finans grubunun temsilciliğini yaptığı konusunda uyarılar aldığını söyler. Ancak ona göre Ergin, bakanlığı sırasında bu grubun lehine hiçbir teşebbüste bulunmamıştır.

[7] Erim istifa ettikten sonra hükümeti Melen'in kurmasını tavsiye etmişti (Arcayürek, 1985: 268).

[8] Bu kararı bir sorumsuzluk olarak değerlendiren İnönü 5 Kasım'da CHP'den istifa etti (Toker, 1993: 307).

[9] http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Contribution%20Folders/SecmenIslemleri/Secimler/1950-1977-MVSecimleri/Turkiye.pdf. Son erişim tarihi, 15/05/2017.

Kaynakça

Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1973). y.y.: yay.y.

Ahmad F (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*. 2. Baskı, Çev. A Fethi, İstanbul: Hil Yayın.

Ak Günlere Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi. (1973). y.y.: yay.y.

Altuğ K (1973). *12 Mart ve Nihat Erim Olayı.* 2. Baskı, İstanbul: 7 Gün Yayınları.

Arcayürek C (1985). *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-6*. 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Batur M (1985). *Anılar ve Görüşler*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Cumhuriyetçi Güven Partisi 1973 Seçim Beyannamesi. (1973). Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Dağlı N ve Aktürk B (der.) (1988). *Hükümetler ve Programları*. Cilt II 1960-1980, Ankara: T.B.M.M. Basımevi.

Demokratik Parti 1973 Seçim Beyannamesi. (1973). Ankara: yay.y.

Erim N (2007). *12 Mart Anıları*. İstanbul: YKY.

Gevgilili A (1987). *Yükseliş ve Düşüş*. 2. Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Gürkan C (1986). *12 Mart'a Beş Kala*. 2. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Jessop B (1982). *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods* (E-Kitap). Oxford: Martin-Robertson.

Kepenek Y (2012). *Türkiye Ekonomisi*. 28. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koçaş S (1978). *12 Mart Anıları*. İstanbul: May Yayınevi.

Kudretli, Müreffeh ve Büyük Türkiye için MHP Programı. (t.y.). Ankara: yay.y.

Küçük Y (1978). *Planlama Kalkınma ve Türkiye*. 3. Baskı, Ankara: Tekin Yayınevi.

Milliyet 1971 Yıllığı (t.y.). y.y.: Milliyet Yayınları.

Milliyet 1972 Yıllığı (t.y.). y.y.: Milliyet Yayınları.

Milliyet 1973 Yıllığı (1975). y.y.: Milliyet Yayınları.

MSP 1973 Seçim Beyannamesi (1973). İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası.

Öncü A (1980). Chambers of Industry in Turkey: An Inquiry into State-Industry Relations as a Distributive Domain. İçinde: E Özbudun ve A Ulusan (der), *The Political Economy of Income Distribution in* Turkey. New York: Holmes&Meier Publishers, 455-480.

Subaşi E (2018). *Kapitalist Devlet, Güvenlik ve Toplumsal Düzen: 12 Mart 1971 Muhtırasını Açıklamak* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Galatasaray Üniversitesi.

Toker M (1993). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1965-1973)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Gazete ve Dergiler

Tunç Grev Yasağı Kalkmalıdır Dedi, 1972. *Milliyet* 1,9.

Yankı Dergisi, 7-29-18-9-35-27-43-46-48 (1972) 62-71-73-84-92-94-97(1973).

Devir Dergisi, 9-10-11-21-24-25-27-30-31-43-44-46 (1973).